

UNIVERSITY OF TORONTO

3 1761 00091102 4

Venkatadhvarin
Shrīlakshmiśaḥsram

BL

1225

L3V4

1904

v.1

THE
CHOWKHAMBÂ SANSKRIT SERIES

A
COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

श्रीलक्ष्मीसहस्रम्

श्रीमद्वेङ्कटाध्वरिविरचितम् ।

द्रावजीमहाराजाऽपरनाम्ना श्रीनिवासपण्डितेन विरचितया
बालबोधिण्याख्यया व्याख्यया समलङ्कृतम् ।

काशीस्थराजकीय संस्कृतप्रधानपाठशालायां
साहित्यशास्त्राऽध्यापकेन मानवल्लभपाख्यतैलङ्करामशालिणा स्वकृतया अवतरणनिः-
श्रेणिकया संभूष्य संशोधितम् ।

LAKSHMISAHASRA

BY

VENKATĀDHVARI

WITH THE

COMMENTARY CALLED BĀLABODHINI,

BY

Srinivāsa Pandit or Ravji Mahārāja,

EDITED WITH AVATARANIKAS. BY

Rāma Sāstri Tailanga,

PROFESSOR, GOVT. SANSKRIT COLLEGE, BENARES.

FASCICULUS I.

PUBLISHED AND SOLD BY THE SECRETARY
CHOWKHAMBÂ SANSKRIT BOOK-DEPÔT:
BENARES.

AGENTS:--OTTO HARRASSOWITZ, LEIPZIG:
PANDIT JYESHTHARAMA MUKUNDJI, BOMBAY.

Printed By Hari Das Gupta Proprietor
AT THE VIDYA-VILASĀ PRESS.
BENARES.

1904.

1904

V.1

॥ श्रीः ॥

—*—

आनन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ।

सुवर्णाशङ्कितभव्याभशतपत्तपरिष्कृता ॥ १ ॥

चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ।

रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दामोदमोहितम् ॥ २ ॥

स्तवकः—

अथ लक्ष्मीसहस्रम् ।

बालबोधिन्वाख्यया व्याख्यया ऽवतरणनिःश्रेणिकया च समलङ्कृतम् ।

श्रीगणेशाय नमः ।

यत्प्रकाशात्प्रकाशन्ते देहेन्द्रियमनोधियः ।

सर्वोपाधिविनिर्मुक्तं तमात्मानमुपास्महे ॥ १ ॥

अखण्डचण्डपाखण्डखण्डिपाण्डित्यमण्डिताम् ।

शुभाङ्गीं कुटिलापाङ्गीं शारदां शुभदां नुमः ॥ २ ॥

पादाधःकृतहेमपुष्करदला नेत्रत्रयेणोज्ज्वला

धम्मिल्लव्यतिषक्तमल्लिमुकुला हालामदव्याकुला ।

उत्तुङ्गस्तनमण्डला हतखला दीप्यन्महश्चञ्चला

साऽब्जाऽभीतिगदारिपाणिकमला विन्ध्यालया पातु नः ॥ ३ ॥

दिग्व्याप्तैर्युधि यो ऽट्टहासनिनदैर्ब्रह्माण्डमान्दोलयन्

देवद्वेषिविभञ्जनैकपटुर्धीर्दुर्वारवेगाऽऽकुलः ।

शूलप्रोतहिमाद्रिसन्निभमहाशुण्डालगण्डोच्छल-

द्रक्तासारविचित्रितस्त्रिनयनः पायान्महाभैरवः ॥ ४ ॥

वन्दे ऽतिकारुण्यमगण्यपुण्यदाक्षिण्यलावण्यगुणं शरण्यम् ।

सत्सेवितं तं कुलदैवतं मे ननादितन्द्रं(?) प्रभुरामचन्द्रम् ॥ ५ ॥

साराऽसारविवेकतः प्रतिदिनं मारादिचोरावले-

र्यः सन्तापपरम्पराकुलजनोद्धाराय ताराधिपः ।

पूर्णा येन शिवाख्यभूमिपतये दत्तैहिकाऽऽमुष्मिक-

श्रीः सोयं प्रपितामहो मम पुनर्वर्चस्ति सिद्धेश्वरः ॥ ६ ॥

विघ्नप्रत्यूहसंहर्ता सिद्धराजो विराजते ।

यल्लीलया विमलया शिवः सन्तोषसंभृतः ॥ ७ ॥

अर्थः—अत्र सिद्धराजो मत्प्रपितामहो गणेशश्च । शिव-
स्तच्छिष्यः शिवाजी राजा हरश्च ॥ ७ ॥

तमेव तपतां वरं परगुरुं प्रकाशप्रदं

नमामि यदनुग्रहं नवनवोत्सवं लेशतः ।

श्रयन्कुवलयं नयन्सकरवीरराजश्रियं

स्फुरत्प्रचुरतारको महति सत्पथे वर्तते ॥ ८ ॥

अर्थः—तपतां तपस्विनां प्रकाशकानां च वरं तं सिद्धे-
श्वरं रविं च । प्रकाशः स्फूर्तिरातपश्च । इन्दीवरं भूवलयं च ।
स प्रसिद्धशिवाजीसंज्ञः करवीरपुरराजः सकलवीरराजश्च । पो-
डशकलासहितः विशिष्टा इरा नीहाररूपा यस्मात्स चासौ राजा
चन्द्रश्च । तारा मुक्ताश्च । सत्पथे सन्मार्गे आकाशे च ॥ ८ ॥

अपि च—

वेदा यस्य वशंवदाश्चिरतरं छात्राणि शास्त्राणि पद्

वामीशापि वशा ऽनुशासनविधौ का वा कलानां कथा ।

कीर्तिश्रीद्युतयोपि यस्य कृतयो लोकस्तुतेर्भूमयः

सर्वज्ञः स पितामहो विजयते श्रीरामचन्द्रो मम ॥ ९ ॥

भृतकामो गुणग्रामो रामो दामोदरप्रियः ।

कलयेयुर्न कुशलाः कथमेनं बलाधिकम् ॥ १० ॥

अर्थः—ब्रह्मविच्चात्पूर्णकामः कामपालश्च । रामः एत-
न्नामा मत्प्रपितामहो बलरामश्च । दामोदर एतन्नामा तच्छिष्यः
कृष्णश्च । बलं शरीरं बौद्धशास्त्रीयं विज्ञानजं चेत्यनेकथा अ-
न्यत्र स्पष्टम् । कुशला इति कर्तृपदम् ॥ १० ॥

अलञ्चकार विपुलं महाराजकुलं तु यः ।

तं राममेव जानीमो वयं परशुभोदयम् ॥ ११ ॥

अर्थः—अलङ्कृतं चकार निवारितं च । महाराजः शि-
वाजी क्षत्रियाश्च । कुलं गृहं वंशश्च । रामं भार्गवश्च । परस्य
शुभस्य उदयो यस्मात् परशोर्भायाः कान्त्याश्चोदयो यत्रेति च ॥ ११ ॥

नानाभावाश्रयो रामः सदा मोदरसंश्रितः ।

सदाशिवानन्दकरो यद्गुणप्रकरः परः ॥ १२ ॥

अर्थः—नानामहाराजभाऊमहाराज इति नामकाऽनुज-
द्वयस्य आश्रयभूतः स्वयं बावामहाराज इत्यपरनाम्ना ख्यातः ।
अन्यत्र नानाभावानां सात्त्विकभावानामाश्रयभूतः । रामः
पूर्वोक्तः श्रीमान् दाशरथिश्च । स दामोदरनाम्ना छात्रेण संश्रितः
सर्वदामोदरसंश्रितश्च । शिवाजी रुद्रश्च ॥ १२ ॥

नमो ऽस्तु रामचन्द्राय ज्योत्स्नाविस्तारकारिणे ।

कलया ऽमलया यस्य शिव आनन्दभागभूतः ॥ १३ ॥

अर्थः—ज्योत्स्ना एतन्नामा प्रातिशाख्यलक्षणाभिधायको
ग्रन्थश्चन्द्रिका च । अन्यत्स्पष्टम् ॥ १३ ॥

तमेव बुद्धिविद्याश्रीप्रदातारं दयार्णवम् ।

षडक्षरोपदेष्टारं मत्सर्वस्वं नमाम्यहम् ॥ १४ ॥

अपि च—

येषां रसज्ञारङ्गान्तर्वाग्देवी नर्तकीयति ।

श्रीमतस्तातपादांस्तान्वन्देहं कृष्णपण्डितान् ॥ १५ ॥

तत्सुतेन श्रीनिवामपण्डितेन मनोहरा ।

लक्ष्मीसहस्रे क्रियते टीकेयं बालबोधिनी ॥ १६ ॥

श्रुतिस्मृतिपुराणेतिहासव्याकरणादिकम् ।

प्रमाणं संशयोच्छिद्यै तावन्मात्रं प्रदर्श्यते ॥ १७ ॥

प्रायोऽनुप्रासयमकसद्भावात्तन्न दृश्यते ।

अर्थालङ्कारवृत्तानि प्रतिपद्यं समासतः ॥ १८ ॥

प्रदर्श्यन्ते न संसृष्ट्यादिकं विस्तरभीतिः ।

सुगमानां दुर्गमानां पदानामपि सर्वशः ॥ १९ ॥

व्याख्यानं लिख्यते त्वेतद्यावद्बुद्धिवलोदयम् ।

गृह्यतां सङ्गतं यत्तत् त्यज्यतां यदसङ्गतम् ॥ २० ॥

पौलस्त्यादिनिशाचरव्रजमहाभारतीया ऽनन्तया

विज्ञप्तिं गमितो विधिः सह सुरैर्गत्वा पयोधेस्तटम् ।

यं प्रस्तुत्य यदाज्ञया दिविषदः स्रष्टुं वनौकोगणे-

ध्वारम्भं कलयाञ्चकार तमजं रामं नमस्कुर्महे ॥ २१ ॥

इह खलु सकलसकलकविमूर्धन्येन निगमाऽऽगमसर्वस्व-
विदां प्रेक्षावतामप्यग्रगण्येन श्रीमद्वेङ्कटाध्वरिपाण्डतेन निखिलवि-
श्वगुणदोषप्रतिपादकविश्वगुणादर्शकाव्यकरणप्रमादादनिर्वाच्य-
व्याधिसमापन्नतया बहुतरानिर्वेदमुपजग्मुषा पुनस्तत्परिहारार्थं
निर्गुणस्यापि परमात्मनः पारमैश्वर्यसम्पादकमुच्चावचप्रपञ्चोपा-
दानविषयं च श्रीरमादेव्याख्यं दैवतमेवैतस्य कुशलाऽकुशल-
निर्वर्तकतया शरणीकरणीयत्वेनैकान्तिकं मन्वानेन 'काव्यं
यशसेर्थकृते' इत्यादिमम्मटभट्टादिविधानस्य सत्काव्यपरतां 'का-
व्यालापांश्च वर्जये'दित्यादिनिषेधस्य भागाद्यसत्काव्यविषयत्वं
च निश्चितवता श्रीस्तोत्रसहस्रकं चिकीर्षुणा ऽविगीतशिष्टा-
चारविषयत्वात्परिशेषाऽनुमानाच्च निर्विघ्नपरिसमाप्तिफलकं च
वस्तुनिर्देशपूर्वकनमस्क्रियात्मकं मङ्गलं स्वयमाचरता शिष्याशिक्षायै
ग्रन्थतो निबध्यते-

लक्ष्मीचरणराजविलाक्षालक्षितवक्षसे ।

विश्वसर्गादिलीलाय वेङ्कटब्रह्मणे नमः ॥ १ ॥

लक्ष्मीरिति । लक्ष्म्याश्चरणौ पादावेव राजीवे कमले म-
यूरव्यंसकादित्वात्समासः । तयोर्लाक्ष्या अविदारिताख्यरति-
बन्धलग्नया लक्षितं चिन्हितं वक्षो यस्य तस्मै । पुनः विश्वस्य
सर्वस्य जगतः सर्गादि सामान्ये नपुंसकम् । आदिशब्देन पाल-
नलयावपि गृह्येते । तदेव लीला क्रीडा यस्य तस्मै । अत्र
श्रुतिः—‘ यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीव-
न्ति यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ती’ति । ‘ जन्माद्यस्य यतः’ लो-
कवन्तु लीलाकैवल्य’मिति न्यायौ च । वेङ्कटाख्यब्रह्मणे नमः
प्रह्वीभावो ऽस्तु । नमःस्वस्तिस्वाहास्वधालंवषड्योगाच्चेति च-

अथाऽवतरणनिःश्रेणिका ।

श्रीसरस्वसै नगः ।

विज्ञानघनमानन्दरससन्दोहतुन्दिलम् ।

शाश्वतं श्रेयसे नित्यं वाग्ब्रह्म समुपास्महे ॥ १ ॥

श्रियं प्रपद्य प्रतिपद्यमस्याः सुखाऽवताराय पुरस्करोति ।

लक्ष्मीसहस्रोपरिशोभमानां निःश्रेणिकां सम्प्रति रामशास्त्री ॥ २ ॥

श्रीनिवासविवृते ऽपि विस्तराच्छ्रीनिवासमहिषीसहस्रकं ।

स्वाशयं सुविशदं वितन्वती स्वाशया मम न गीर्गतिर्वृथा ॥ २ ॥

१ अथ पञ्चविंशतिस्तवकैर्भगवती लक्ष्मीं देवीं तुष्टूषुः श्रीमान्
वेङ्कटाध्वरिणामा कविवर्य आदौ प्रारम्भस्तवकमारिप्सुर्विश्वसर्गा-
दीति प्रारम्भलिङ्गं निर्दिशन् मायाशबलितस्य ब्रह्मणो जगज्जन्मा-
दिकारणतामवधारयंस्तद्रूपं रमापदपद्मयावकरसलाञ्छितवक्षः-
स्थलं विलासमात्रकृतजगद्रचनादिकार्यं भगवन्तं वेङ्कटाचलपतिं
प्रणमन् मङ्गलमाचरति ।

तुर्थी । अत्र यद्यप्यस्त्वित्यध्याहारे क्रियाहीनमशरीरमित्युक्त-
 त्वादशरीरत्वदोषः । तथा चोक्तमलङ्कारतिलके-‘स्फुटप्रतीयमा-
 नायाः क्रियायाः पद्ये अभावेपि न दोष इत्यभिधाय तत्रैवो-
 दाहृतं-‘हृदयं त्वयि राघवे’ इति । अत्रास्तीति स्फुटतरा क्रिया
 ऽतो न दोष इति । युक्तं चैतत् ‘अस्तिर्भवन्तीपरो ऽप्रयुज्यमा-
 नोप्यस्ती’ति भाष्यात् । भवन्तीति लटः संज्ञेत्यपि तत्रैव । अत्र
 रतिसमयलग्नलाक्षाचिन्हस्य सर्वदा हृदि धारणाच्छ्रयां प्रकृष्टे-
 मास्पदत्वं ध्वन्यते । तेन च स्वाश्रयाऽपेक्षया स्वप्रियतमाश्रयस्य
 भगवतो ऽतीव प्रियत्वेन तदाश्रयितुः क्षिप्रकार्यसिद्धिरिति श्री-
 स्तोत्रे कवेः परिकरः । अविदारितबन्धलक्षणं शृङ्गारशास्त्रे
 ‘नारी स्वपादौ दयितस्य वक्षःस्थितौ समालिङ्ग्य करद्वयेन । किं
 चिन्नतोरु रमते तदासौ प्रोक्तो मुनीन्द्रैरविदारिताख्य’ इति ।
 अनुष्टुब् वृत्तम् । तद्भेदो युग्मविपुला पथ्यावक्रं चेति । ‘यस्यां
 लः सप्तमो युग्मे सा युग्मविपुला मता’ ‘युजोर्जेन सरिद्धर्तुः पथ्यावक्रं
 प्रकीर्तित’मिति लक्षणद्वयमपि वृत्तरत्नाकरे । अत्र लाक्षालक्षित-
 वक्षस इत्यनेन व्यङ्ग्यः सम्भोगशृङ्गाराख्यो रसः । भगवद्गत-
 प्रेमरूपरतिस्थायिभावस्य श्रीरहोभ्यामालम्बनोदीपनविभा-
 वाभ्यां कटाक्षाद्यनुभावेन हर्षादिव्याभिचारिणा च पुष्टत्वात् ।
 तदुक्तं रसमीमांसायां-‘तत्र स्त्रीपुंसगतं प्रेम रतिः स्थायिभा-
 वोत्र । शृङ्गाररसे कान्ता रहश्च भवतो विभावौ द्वौ ॥ अनुभावः
 शृङ्गारे विज्ञैरुक्तः कटाक्षादिः । शङ्का ऽसूया ग्लानिर्व्याधिर्देहा
 स्मृतिर्मतिश्चिन्ता ॥ औत्सुक्यं चापल्यं व्रीडा हर्षस्तथोन्मादः ।
 जडता मदो विपादो धृतिरवहित्था सुषुप्तिश्च ॥ द्विविधांप च
 शृङ्गारे व्यभिचारिण एतएवोक्ता’ इति । अस्मिन्पद्ये समास-
 बहुलत्वादौडी रीतिः । तल्लक्षणं वाग्भट्टालङ्कारे-‘द्वे एव रीती

गौडीया वैदर्भी चेति सान्तरे । एका भूयःसमासा स्यादसम-
स्तपदा परे'ति । तन्मते द्वे एव रीती । संदर्भस्य स्फुटमध्यत्वा-
दर्थस्य च प्रौढत्वान्मध्यमाऽऽरभटी वृत्तिश्च । प्रतापरुद्रे ऽस्याः स-
र्वसाधारण्यस्योक्तत्वात् । लघुगुरुवर्णमिश्रणान्मध्या गतिश्च ।
एतल्लक्षणमलङ्कारितिलके । अर्थव्यक्तिः ओजः प्रसादः और्जित्यं
गाम्भीर्यमित्यादयो गुणाश्च काव्यादर्शोक्तलक्षणानुसारेण य-
थायथं ज्ञेयाः । अत्र शब्दालङ्कारो वृत्त्यनुप्रासः । 'तुल्यश्रुत्य-
क्षरा वृत्तिरनुप्रासः स्फुरद्गुण' इति वाग्भट्टः । अयं छेकाऽनुप्रासो
लाटाऽनुप्रासश्चेति द्वेधा । अस्य लक्षणविस्तारो ऽस्मत्कृतचम्पु-
भारतटीकायां द्रष्टव्यः । अर्थाऽलङ्कारो रसवान् रूपकं च । क-
विगतभगवद्रतिरूपव्यभिचारिभावाऽङ्गत्वेन शृङ्गारोपन्यासात् ।
चरणविषयस्य विषयिणा ताद्रूप्यरञ्जनाच्चेति । लक्ष्मीचेत्या-
रम्भे तगणस्य 'तो व्योम शून्यं फल'मिति फलाऽभावोक्त्या
प्रयोगाऽनर्हत्वे ऽपि 'देवतावाचकाः शब्दा ये च भद्रादिवा-
चकाः । ते सर्वे नैव निन्द्याः स्युर्लिपितो गणतोपि वे'ति प्रा-
माण्याददोष इति दिक् ॥ १ ॥

असदृशमरुणाब्जदृशं

प्रस्फीतपयोधरस्फुरन्मूर्त्तिम् ।

मनसि दधीमहि सततं

लोकानां मातरं च पितरं च ॥ २ ॥

असदृशमिति । नास्ति सदृक्समाना समानश्च यया येन

२ इदानीं निरूपमां कोकनदसमाननयनां पीवरकुचभरलसत्काङ्ठि-
न्यां लोकजननीं रमादेवीं, निस्तुलं रविशशिलोचनं सजलजलदनील-
देहं जगत्पितरं भगवन्तं नारायणं च हृदि धारयेमेति तस्योः सा-
धकालिङ्गी निजमनसि स्थितिमाशासान आह ।

तां तं च । निरुपमां निरुपममित्यर्थः । तथा अरुणाब्जे इव
दृशौ नेत्रे यस्याः । अन्यत्राऽरुणः सूर्यः अब्जश्चन्द्रः तौ दृशौ
यस्य तम् । अरुणो भास्करोपि स्यात्, अब्जो जैवातृक इति
चाऽमरौ । ‘अग्निर्मूर्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्यौ’ इति मुण्डकश्रुतेः ।
‘चन्द्रसूर्यौ च नेत्रे’ इति स्मृतेश्च । पुनः प्रस्फीतयोः पीनयोः
पयोधरयोः स्तनयोः अन्यत्र प्रस्फीतः सतो यो यः पयोधरो मे-
घस्तद्वच्च स्फुरन्ती शोभना मूर्तिः काठिन्यं कायश्च यस्या यस्य
तां तं च । लोकानां जगतां मातरं रमां पितरं वेङ्कटेशं च म-
नसि सततं दधीमहि स्थापयेम । आशंसायां लिङ् । वयमिति
शेषः । अत्रोभयोरपि स्तव्यत्वेन प्रकृतश्लेषः । गीतिवृत्तम् ॥२॥

पुनः स्वस्य कवनशक्तिप्राप्त्यर्थं रमामेव स्तौति—

प्रातरम्बुजविडम्बिलोचनां मातरं त्रिजगतामुपास्महे ।
शीतरम्यकरुणावलोकनैर्या तरङ्गयति मङ्गलानि नः ॥ ३ ॥

प्रातरिति । या लक्ष्मीः शीतानि रम्याणि करुणया स्वलो-
कनानि तैः कटाक्षैरित्यर्थः । नो ऽस्माकं मङ्गलानि धर्मार्थकाम-
मोक्षाख्यानि तरङ्गयति विस्तारयति तां प्रातःकालीनं यदम्बुजं
तद्विडम्बयतः अनुकुर्वतः लोचने यस्यास्तां त्रयाणां लोकानां
मातरं श्रीदेवीमुपास्महे । वयमिति शेषः । तन्महिमा ऽग्रे ऽभि-
धास्यते । अत्र रथोद्धतावृत्तम् । उपमालङ्कारश्च ॥ ३ ॥

३ अधुना शीतलमनोरमैर्दयाकटाक्षैरस्मकलुभविवर्धिनीं प्रातस्तन-
कमलसमाननयनां त्रिलोकीमातरमुपास्महे इति निजशुभावाप्तये आह ।

अथ स्वगुरुवर्गं प्रणमति—

आचक्रायुधमा च मामकगुरोराचार्यवर्गं भजे
मध्यस्थैरिह नाथयामुनमुखैर्मन्यैः सनाथीकृतम् ।
क्षीराम्भोधिसुतापयोधरपयःपूरा इवोदित्वरा
यद्वाचां विसरा जगन्ति नितरामुज्जीवयन्ति स्वयम् ॥४॥

आचक्रेति । क्षीराम्भोधेः क्षीरसागरस्य सुता लक्ष्मीः त-
स्याः पयोधरयोः स्तनयोः पयःपूराः दुग्धप्रवाहा इव उदित्वरा
उदयनशीलाः यद्वाचां येषां नाथयामुनप्रभृतीनां वाचां वाणीनां
विसराः समूहाः जगन्ति भुवनानि नितरामत्यन्तं स्वयमितरा-
ऽनपेक्षत्वेनोज्जीवयन्ति आनन्दयन्तीत्यर्थः । इहाऽस्मिन् गुरुवर्गे
मध्यस्थैर्मध्यवर्तिभिः तैर्नाथश्च यामुनश्च तत्संज्ञकावाचार्यौ मु-
खमिव मुख्यौ येषां तैः मान्यैः कीर्तिमद्भिः पुरुषैः सनाथीकृतं
युक्तमित्यर्थः । रतिसुखसनाथमित्यादिदर्शनात् । चक्रायुधः
श्रीविष्णुस्तमभिव्याप्येत्याचक्रायुधम् । आञ्जर्यादाऽभिविध्यो-
रित्यव्ययीभावः । आ च मामकगुरोर्महुरुमभिव्याप्य । आञ्ज-
र्यादावचनइति कर्मप्रवचनीयत्वे पञ्चम्यपाङ्गपरिभिरिति पञ्च-
मी । अत्रोपसर्गगतित्वाऽभावादाङो व्यवधाने ऽपि न दोषः ।
ते प्राग्धातोरिति नियमात् । आचार्यवर्गं गुरुसङ्घं भजे सेवे ।
अत्र शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४ ॥

— — —

४ साम्प्रतं निजकवितायाः सम्प्रदायशुद्धिं फलतः प्रदर्शयितुमि-
न्दिराकुचक्षीरप्रवाहा इव यद्वाग्विसराः स्वयं लोकानतीवोज्जी-
वयन्ति तां नारायणादारभ्य मध्यवर्तियामुननाथादिशोभितां नि-
जदेशिकवेङ्कटनाथवेदान्ताचार्यपर्यन्तामाचार्यपरम्परां भजते ।

अथाऽऽदिकवित्वाद्वाल्मीकिं प्रणमति-

जलधिदुहितुः स्तुत्या सत्या सती मम भारती

रचयतु नमो वाचे प्राचेतसाऽऽननजन्मने ।

भवद्वभवं तापं लोपं नयन्त्यनया यया

भुवि सुलभतां नीता सीताचरित्रसुधाझरी ॥ ५ ॥

जलधीति । यया भवः संसारस्तापहेतुत्वाद्भवो ऽरण्या-
ग्निः । द्वदावौ वनारण्यवह्नी इत्यमरः । तस्माद्भवो जन्म यस्य
तं तापं लोपं नाशं प्रति नयन्ती सीतायाश्चरित्रमेव सुधाझरी
सुलभतां नीता प्रापिता तस्यै प्रचेता वरुणस्तस्यापत्यं प्राचेतसो
वाल्मीकिस्तस्याऽऽननान्मुखाज्जन्म उद्भवो यस्यास्तस्यै वाचे
आदिकाव्यरामायणायेत्यर्थः । अनया प्रकृतोपक्रान्तया जल-
धिदुहितुः श्रीलक्ष्म्याः सत्या यथार्थया स्तुत्या स्तोत्रेण सती
शुचिभूता मम भारती वाणी नमः रचयतु करोत्वित्यर्थः । ह-
रिणीवृत्तम् ॥ ५ ॥

अथ विष्णुपुराणकरणत्वेन वैष्णवमुख्यत्वात्पराशरं स्तौति-

पराशरमुनीशितुः प्रणतिकर्म कुर्मस्तरा-

५ सम्प्रति यया जनानां संसारदावाऽनलजं सन्तापं शमयन्ती
लक्ष्मीरूपसीताचरिताऽमृतझरी भुवि सौलभ्यं प्रापिता तस्यै श्रीमद्वा-
ल्मीकिमहामुनिमुखोदितायै वाचे साध्व्या लक्ष्मीस्तुत्या साधुतामुप-
गता मद्वाग् नमस्कारं करोत्विति सीतामाहात्म्यप्रतिपादकमादि-
काव्यं रामायणं प्रणमति ।

६ अधुना ऽर्हानगुणशोभितैः (समधिकपाण्डित्यादिगुणाऽलङ्कृतैः,
सर्पेन्द्रशेषरूपरज्जुशोभितैश्च) अमृतसाधनौत्कण्ठिभिः (मुमुक्षुभिः,

महीनगुणशोभितैरमृतसाधनोत्कण्ठिभिः ।

यदीयकृतिसिन्धुना विमथितेन यत्नाद्बुधैः

प्रकाशमिह नीयते परमपुरुषप्रेयसी ॥ ६ ॥

पराशरेति । अहीनाः संपूर्णाः गुणाः सौजन्यादयः अन्य-
त्राऽहीनः सर्पश्रेष्ठः स एव गुणो मन्थनरज्जुस्तेन 'मन्थानं मन्दरं
कृत्वा नेत्रं कृत्वा तु वासुकि'मिति वचनात् । शोभितैः पुनः अ-
मृतं मोक्षः सुधा च । श्रेयो निःश्रेयसाऽमृतं, पीयूषममृतं सुधेत्यु-
भयत्राप्यमरः । तस्य साधने उत्कण्ठिभिरुत्कण्ठायुक्तैः । बु-
ध्यन्ते इति बुधा विद्वांसो देवाश्च तैः । ज्ञातृचान्द्रिसुरा बुधा
इति विश्वः । तैर्विमथितेन यस्य पराशरमुनेरियं यदीया कृतिः
पराशरपुराणरूपा सैव सिन्धुर्दुरवगाहत्वादब्धिस्तेन इहास्मिन्
लोके परमपुरुषस्य श्रीविष्णोः प्रेयसी प्रियतमा लक्ष्मीः प्रकाशं
प्रकटीभावं नीयते तस्य मुनीनामीशिता नियन्ता चेति पराश-
रश्चासौ मुनीशिता च तस्य प्रणतेः प्रणामस्य प्रणतिरूपं वा
कर्म कुर्मस्तरामतिशयेन कुर्मः । प्रसिद्धं हि पराशरपुराणे श्री-
माहात्म्यं समुद्रादाविर्भूतेति च । पृथिवीवृत्तम् । अप्रकृतश्लेषश्च ॥ ६ ॥

अथ स्वदेशिकं स्तौति—

पीयूषोद्धरणेच्छुभिश्च) बुधैः (पाण्डितैर्दैवैश्च) प्रयत्नात् विमथितेन
(स्वर्ज्यस्तेन विलोडितेन च) यदीयरचनासागरेण भगवती लक्ष्मीः
प्रकाशं प्राप्यते तस्य पराशरमुनीश्वरस्याऽतिशयेन नमस्क्रियां कुर्म
इति लक्ष्मीमाहात्म्यप्रतिपादकविष्णुपुराणप्रणेतारं तत्रभवन्तं प-
राशरमुनिं नमस्करोति ।

दद्यादद्य कुट्टपिसर्पगरुडस्त्रय्यन्तविद्यागुरुः

श्रीमान् वेङ्कटनाथदेशिकमणिः श्रेयांसि भूयांसि मे ।

दत्से दृष्टिलवेन देवि भजतां या त्वं विभुत्वं रमे

तस्या हन्त तवापि येन विभुता सुष्ठु प्रतिष्ठापिता ॥ ७ ॥

दद्यादिति । हे रमे ! या त्वं भजतां भक्तानां दृष्टिलवेन कटाक्षलेशेन विभुत्वम् ईश्वरत्वं दत्से ददासि, हन्त विस्मये, तस्यास्तादृक्प्रभाववत्या अपि तव विभुता प्रभुता येन वेङ्कटनाथदेशिकमणिना सुष्ठु सम्यक्प्रतिष्ठापिता । विशिष्टाऽद्वैतस्य सिद्धान्तितत्वात् । सः कुट्टपिज्ञानदृष्टिः स एव घातकत्वात्सर्पस्तस्य गरुड इव गरुडो नाशकः । तथा त्रय्यन्तविद्यानां वेदान्तानां गुरुराचार्यः श्रीमान् श्रीसहितो वेङ्कटनाथ एव दैशिकमणिर्गुरुवर्यः मे मह्यं भूयांसि बहूनि श्रेयांसि धर्मादिलक्षणानि अद्य दद्याद्दातु । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ७ ॥

अथ स्वनिर्विण्णतां दर्शयति—

शीतज्योतिःशिखरिनगरीसागराऽम्भोधरादे-

र्जलपं जलपं जलजनिलये हन्त मिथ्यासमृद्धिम् ।

७ अथ हे रमे ! या त्वं सेवमानानां निजकटाक्षविक्षेपलेशमात्रेण विभुत्वं (प्रभुत्वं) ददासि तस्या अपि ते विशिष्टाऽद्वैतसिद्धान्तप्रतिष्ठापनेन विभुता (व्यापकता) येन प्रतिष्ठापिता स परविभुताप्रदत्त्वद्विभुत्वव्यवस्थापको मिथ्यादृष्टिरूपभुजगवैनतेयस्वरूपो वेदान्ताचार्यः श्रीमान् वेङ्कटनाथनामा गुरुवरो मह्यमतिबहुलानि स्फूर्त्यादीनि शुभानि ददात्विति निजगुरुप्रसादमभ्यर्थयते ।

८ इदानीं हे कमलालये ! मम वाग् चारं चारं शशिशैलपुरसमुद्रजलधरादिमिथ्यासंपद्वर्णनेनात्मानं चिरतरं विग्लपयन्ती आ-

निर्विण्णा मे ननु भगवती भारतीयं त्वदीयं

स्तोत्रं चित्रं स्फुरति जननि स्वैरमारब्धुकामा ॥ ८ ॥

शीतेति । भो जलजनिलये कमलवासिनि ! शीतज्योति-
श्चन्द्रः शिखरी पर्वतः नगरी पुरी सागरः सिन्धुरम्भोधरो
मेघः । आदिशब्दान्नरवरभ्रमरादयस्तदादेर्मिथ्यासमृद्धिं हन्त
खेदे जल्पं जल्पं वर्णयित्वा वर्णयित्वा । णमुलन्तमेतत् ।
ननु निश्चयेन निर्विण्णा निर्वेदं प्राप्ता खिन्नेति यावत् । मे मम
भगवती इयं भारती त्वदीयं चित्रं बहुप्रासयमकश्लेषादिगर्भितं
स्तोत्रं स्वैरं यथेच्छं सर्वसम्भवत्वाद् आरब्धुं प्रारब्धुं काम
इच्छा यस्यास्सा स्फुरति । अहो मद्भाग्यमित्यर्थः । मन्दा-
क्रान्ता वृत्तम् ॥ ८ ॥

मदाऽन्धक्षोणीपत्यपसदमनःप्रीणनकृते

नमस्कारं ब्रूमो भगवति चमत्कारवचसे ।

विधात्रीमानन्दं विपुलमिह चाऽमुत्र च तव

स्तुतिं प्रस्तौत्वंहोभरनिरसनायाऽद्य रसना ॥ ९ ॥

मदाऽन्धेति । हे भगवति ! मदस्त्रिविधः 'विद्यामदो धनमद-
स्तथैवाऽऽभिजनो मद' तत्सुक्तलक्षणः । तेनाऽन्धानां क्षोणीपतीनां

सीत, परमिदानीं त्वत्कृपया ततो निर्वेदमुपगता सती तत्त्वमव-
बुध्य चित्रे ते स्तोत्रे स्वैरं प्रवर्तते, तत्र निदानं त्वत्करुणैवेत्याह ।

९ अथ स्ववैभवमदमत्तनीचनृपतिमनःप्रसादनाय प्रवर्तमा-
नायै चाटुवाचे दूरत एव प्रणामं ब्रूमो, मास्तु कथं चिदपि तस्यास्त-
दर्थं प्रवृत्तिः, किन्तु मदीया जिह्वा निखिलकलुषनाशायैहिकामु-
ष्मिकसुखभरप्रदार्त्री त्वत्स्तुतिमेवाऽऽरभतामिति राजादिप्रसादनं
परित्यज्य त्वत्प्रसादनायैव मे प्रवृत्तिरास्त्वित्याह ।

राज्ञां ये ऽपसदा नीचाः तेषां मनसः प्रीणनं सन्तोषस्तं करोति
तस्मै चमत्कारवचसे ऽलङ्कृतवाक्याय नमस्कारं ब्रूमः न कुर्म
इति भावः । तर्हि किं करोषि ? तदाह—इह भूलोके अमुत्र स्व-
र्गादौ विपुलं बहुलम् आनन्दं विधार्त्रीं कुर्वाणां तव स्तुतिम्
अद्य मे रसना जिह्वा अंहसः नरस्तोत्रजन्मादिपापस्य भरस्य
निरसनाय प्रस्तौतु प्रारभतामित्यर्थः । शिखरिणीवृत्तम् ॥ ९ ॥

अथ स्वमनोरथं प्रकटयति—

तत्तादृग्रचनाविदग्धरसनाकण्डूतिनिर्धूतये

के चिन्नीचविचारगोचरगिरो ग्रन्थन्तु मिथ्याकृतीः ।

स्वं वाग्ब्रह्म पुराणजिह्वागशिरःकम्पावहं पावनी-

कर्तुं देवि वयं पुनस्तव कथारम्भाय जृम्भामहे ॥ १० ॥

तदिति । नीचविचारः अज्ञलोकस्तुतिस्तद्गोचरास्तद्विषयिण्यो
गिरो येषां ते के चित्कवयः काव्यकर्तारः तादृश्या विदग्धाया-
श्चतुराया रसज्ञाया जिह्वायाः कण्डूतेर्निर्धूतये नाशाय मिथ्या-
कृतीः असत्यकविताः ग्रन्थन्तु निबध्नन्तु । वयं वेङ्कटाध्वरिणस्तु
स्वं स्वकीयं वाग्रूपं ब्रह्म पावनीकर्तुं पवित्रीकर्तुं पुराणस्य पुरा-

१० ननु मिथ्याभूते राजादिवर्णने स्वाभाविक्येव जनानां प्रवृ-
त्तिस्तत्रैव तवापि प्रवृत्तिरस्त्विति चेत्, अस्तु श्रुद्रचित्तनृपादि-
प्रवृत्तवाचां केषां चित् सरसकाव्यरचनाकुशलनिजजिह्वाखर्जू-
विनोदनाय मिथ्यारचनायां प्रवृत्तिः, परं वयं त्वच्छ्रय्यारूपशेषभुज-
गशिरःसहस्रकम्पकारकं निजं वाग्ब्रह्म पावयितुं त्वत्कथाऽऽरम्भायै-
वोत्सहामहे इति स्वभावसरभाया निजवाचः कुपात्रे प्रयोगो ना-
ऽस्मभ्यं रोचते ऽतस्वत्स्तोत्रे एवाऽस्मत्प्रवृत्तिरिति वदन् अनुपपन्नतो
निजवचोगौरवं लोकप्ररौचनायै प्रकटयति ।

तनस्य सर्पस्य शेषस्येति यावत् शिरःकम्पः श्लाघार्थः तदावहं
तत्कारकं यथा स्यात्तथा तव लक्ष्म्याः कथारम्भाय जृम्भामहे
प्राशस्त्येन प्रवर्तामहे । शार्दूलविक्रीडितम् ॥ १० ॥

इदानीं स्वाऽभिमानं परिहरति—

शय्या शब्दगणाऽनुशासनचणा छन्दोमयं वाहनं
सोदर्यस्तु कलानिधिस्तव रमे सूनुश्च वाणीपतिः ।
तस्यास्ते पुरतः स्तवं मितमतिः प्रोज्जृम्भितं श्रावयन्
गुञ्जाविक्रयिणः श्रयामि पदवीं माणिक्यपुञ्जापणे ॥ ११ ॥

शय्येति । हे रमे ! तव शय्या शेषः शब्दगणः शब्दसमूह-
स्तदनुशासनं सूत्रभाष्यं पतञ्जलिः शेषाऽवतारो भाष्यकृदिति
प्रसिद्धं तेन वित्ता । तेन वित्तश्चुञ्चुप्चणपाविति चणप्प्र-
त्ययः । वाहनं तु छन्दोमयं वेदप्रचुरम् । श्रूयते हि 'सुपर्णोसि
गरुत्मान् त्रिवृते शिरो गायत्री' इत्यादिना गरुडस्य वेदमय-
त्वम् । सोदर्यस्तु कलानां चतुःषष्टीनां षोडशानां च निधिः शे-
वधिश्चन्द्र इत्यर्थः । सूनुः पुत्रश्च वाणीपतिर्ब्रह्मा । स्मर्यते हि
मार्कण्डेयपुराणे वाणीपतित्वं ब्रह्मणः 'स्वरया सह संभूतो वि-
रिञ्चो ऽण्डमजीजनत्' इति । तत्रैव च 'त्रयी विद्या कामधेनुः

११ सम्प्रति हे रमे ! शब्दाऽनुशासनमहाभाष्यकृत्पतञ्जलित्वेन
विख्याता शेषरूपा ते शय्या, वेदमयो वैनतेयो वाहनं, कलानि-
धिश्च ते भ्राता, वाक्पतिर्ब्रह्मा च ते पुत्रः, इत्येवं विद्वदुत्तंसपरिवारा-
यास्तव धुरि साऽऽडम्बरं स्तुतिं श्रावयन्मन्दमतिरहं माणिक्यराशि-
पणौ गुञ्जाविक्रेतुर्धोरणीमाश्रयइति मन्दमतेर्मम विद्वत्परिवारा-
यास्ते पुरः स्तुतिर्विदुषामुपेक्ष्यतामेव विधास्यतीति निजाऽहङ्कारं
परिहरन्नाह ।

सा स्त्री भाषा स्वरे'ति च । तस्यास्ते पुरतो ऽग्रे मितमतिः परिमितबुद्धिरहं प्रोज्जृम्भितमाडम्बरितं स्तवं श्रावयन्नहं माणिक्यरत्नानां पुञ्जस्याऽऽपणे हृष्टे गुञ्जाविक्रयिणः पदवीं पद्धतिं श्रयामि । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ११ ॥

कवीनां प्रत्नानां कबलितसुधास्वादिममदै-

रनूचानैः स्तोत्रैः श्रुतिजडिमभाजो जननि ते ।

अजामित्वायैव स्तवमिममकूपारतनये

वियाता* ग्रथीमो विहसनपदैः कैरपि पदैः ॥ १२ ॥

कवीनामिति । हे अकूपारतनये सिन्धुकन्ये जननि ! प्रत्नानां पुरातनानां व्यासादीनां कवीनाम् अनूचानैर्गुरोः साङ्गवेदमधीयानैस्तत्सदृशैर्यथार्थवद्भिरिति यावत् । कबलितः ग्रस्तः सुधायाः स्वादिममदो गाधुर्यगर्वो यैस्तैः स्तोत्रैः श्रुतिजडिमानं श्रवणजडत्वं भजति तस्यास्ते अजामित्वायाऽजाड्यायैव जामिर्जिह्वादिजाड्यदोष इत्यत्र प्रमाणं तु 'जामि वा एतद्यज्ञस्य यन्मिथः क्रियत'इति तैत्तिरीयश्रुतिः । विहसनपदै-

१२ ननु सत्सु पुरातनकविपुङ्गवप्रणीतेषु मत्सोत्रेषु किमर्था तत्र तव प्रवृत्तिरिति चेत्, पुरातनानां कवीनां दलितपीयूषस्वावुताऽहङ्कारभरैर्मधुरैः प्रामाणिकैः स्तोत्रैः श्रवणजाड्यमुपगतायास्ते ऽरुचिपरिहारायैव धृष्टा वयमुपहास्यैः परिमितैः शब्दैस्तव स्तुतिं रचयाम इति अतिमधुररसजडरसनस्य पुंसो ऽरुचिनिवारणाय यथा ऽम्लादिर्विजातीयां निकृष्टोपि रसो भवति तथैवाऽमधुरापि मे वाक् मधुरस्तुतिभूयःसमाकर्णनेनाऽरुचिभाजस्ते तत्परिहाराय ह्यादिति न तद्वैफल्यमिति स्वविनयं प्रदर्शयति ।

ह्रास्यास्पदैः कैरपि पदैः स्तवं विंयाता धृष्टाः सन्तः ग्रथीमो ग्र-
न्थसन्दर्भं कुर्मः । शिखरिणीवृत्तम् । उल्लासालङ्कारः ॥ १२ ॥

विद्वद्भ्यः स्वदमानया ऽऽत्मकृतया विश्वाम्ब नाधीयते
स्तुत्या ते सुखमज्ञचेतसि दृष्टप्राये न दूये ततः ।

गान्धर्वी हि पुरन्दरादिशिरसामान्दोलयित्री चिरं

गीतिः सा बधिरान्न नन्दयति चेत्किं छिन्नमेतावता ॥ १३ ॥

विद्वद्भ्य इति । भो विश्वाऽम्ब ! विद्वद्भ्यः सूरिभ्यः स्वदमानया
रुच्यर्थानां प्रीयमाण इति चतुर्थी । आत्मकृतया ते स्तुत्या दृ-
ष्टाः शिलाभिस्तुल्यं तत्प्रायं तस्मिन् । उपलाशमानः शिला दृ-
ष्टदित्यमरः । अज्ञानां चेतसि सुखं नाऽऽधीयते न स्थाप्यते चेत्
तत्तर्हि न दूये न दुःखीभवामि । तथा हि-पुरन्दरादीनामिन्द्रा-
दीनां शिरसां मूर्ध्नां चिरम् आन्दोलयित्री कम्पयित्री गान्धर्वी
गीतिः सा बधिरान् श्रोत्रेन्द्रियशून्यान् नन्दयति न संतोषयति
चेत् एतावता तत्सन्तोषाऽकरणेन किं छिन्नं ? न किं चिदपीति
भावः । शार्दूलावक्रीडितं वृत्तम् । दृष्टान्तालङ्कारः ॥ १३ ॥

वक्तुं नैव चतुर्विधश्रुतिरसावीष्टे न चाऽष्टश्रुति-

र्ना चक्षुःश्रुतिरप्यहो तत्र गुणान् नारायणप्रेयसि ।

१३ अथ हे जगदम्ब ! विपश्चिनः प्रीणयन्ती मे स्तुतिः पाषाण-
परुषे मूर्खाचित्ते यदि सुखं न जनयेन्न कोपि खेदो, देवेन्द्रादिमू-
र्धश्श्लाघ्या गान्धर्वगीतिरुपहतश्रोत्रेन्द्रियांश्चेन्न प्रमोदयति का हानि-
स्ततः ? इति दृष्टान्तेन समर्थयन् गुणग्राहिणां विदुषामेवाऽऽनन्दना-
याऽऽस्मत्प्रवृत्तिर्न तु मत्सरिणामज्ञानमित्याह ।

१४ पुनः स्वर्गभमानं परिहरन् हे नारायणगृहिणि ! यस्यास्तवा-
ऽनन्तान् गुणान् वेदचतुष्टयी, चतुर्मुखो ब्रह्मा, सहस्रमुखः शेषो वा न

स्तोतुं त्वामपि तामहं व्यवसितो दूरं हनूमन्मुखै-

र्दुर्लङ्घ्यं जलधिं तरीतुमनसः पङ्गोर्दधे चापलम् ॥ १४ ॥

वक्तुमिति । अहो नारायणप्रेयसि ! तव गुणान् वक्तुम् असौ प्रसिद्धा चतुर्विधा ऋग्यजुःसामाऽथर्वाख्या नेष्टे न समर्था भवति । एवमष्टश्रुतिश्चतुर्मुखत्वेनाऽष्टकर्णो ब्रह्मा नैव समर्थः । तथा चक्षुरेव श्रुतिर्यस्य सशेषो ऽपि न समर्थः । तामपि त्वां स्तोतुं व्यवसितः कृतनिश्चयो ऽहं हनूमान् मुखमिव मुख्यो येषां तैः दूरं दुर्लङ्घनीयं जलधिं समुद्रं तरीतुं मनो यस्य तस्य पङ्गो-श्चापलं दधे दधामि । चक्षुःश्रुतिर्द्विविधा श्रुतिः, ऋग्यजूरूपा चतुर्विधश्रुतिः ऋगादिचतुष्टयश्रुतिः उपवेदसंहिता ऽष्टाविधश्रुतिरपि नेष्टे इति कविसंरम्भः । शार्दूलविक्रीडितम् । निदर्शनालङ्कारः ॥ १४ ॥

गर्वदुर्वसुधापतिस्तुतिपरव्याहारकूपान्धता-

निर्विण्णाशय एष वेङ्कटकविः पङ्केरुहावासिनि ।

अद्य त्वद्गुणवर्णनाऽमृतरसैरानन्दितुं जृम्भते

चिञ्चापर्णरसाऽवसन्नरसनः पुण्ड्रेक्षुसारैरिव ॥ १५ ॥

गर्वदिति । हे पङ्केरुहावासिनि ! गर्वन्तः ये दुष्टा वसुधापतयो राजानस्तेषां स्तुतिपरो यो व्याहारो वाग्विसरः स एव कूप-

वर्णयितुमलं, तामपि त्वां स्तोतुमुद्युक्तो ऽहं हनूमदादिभिर्जङ्गलैरपि अशक्योलङ्घनमपारं पारावारमुलङ्घितुकामस्य पङ्गोश्चाञ्चल्यं धारयामीति निदर्शनमुखेन स्वाऽशक्तिं प्रकटयन्नुपहास्यतां शङ्कते ।

१५ अधुना हे कमलनिलये ! मदमत्तकुनृपतिस्तांत्रपरां किकूपविषये आन्धयेन विरक्तचित्तो ऽयं वेङ्कटनामा कविरद्याऽम्लतिन्तिणीपत्ररमोद्वेजितजिह्वो मधुरतरैः पुण्ड्रेक्षुसारैरिव त्वद्गुणपीयूषैरानन्दमनुभवितुं यततइति कुनृपतिवर्णने वैरस्यं प्रकटयन् भगवतीस्तोत्रे एव सुखाऽनुभवाय निजप्रवृत्तिरित्याह ।

स्ततस्तया ऽन्धतया निर्विण्णः खिन्न आशयश्चित्तं यस्य स एषः
वेङ्कटकावः अद्य त्वद्गुणानां वर्णनैरेवाऽमृतरसैः आत्मानं
स्वम् आनन्दयितुं सन्तोषयितुं(?) जृम्भते प्रयतते । क इव, चिञ्चा-
याः पुक्षश्च तिनित्ती चिञ्चेत्यमरः । पर्णानां पत्राणां रसेना-
ऽवसन्ना कलुषिता रसना यस्य स पुरुषः पुण्ड्रेक्षूणां शुभ्रेक्षूणां
सारै रसैरिव । शार्दूलविक्रीडितम् । उपमालङ्कारः ॥ १५ ॥

इदानीं स्वस्याऽतिमन्दत्वेपि धृष्टत्वेन क्षमापणं यच्चते—

नाऽहं जाने नवरसगतीनांऽर्थमक्षुण्णमन्यै-

र्नाऽलङ्कारानपि न च वचोगुम्फगम्भीरिमाणम् ।

स्तोतुं मातस्तदपि भवतीं त्यक्तलज्जो यते ऽहं

मन्तुं किं तु प्रथितकरुणा क्षन्तुमर्हस्यमुं त्वम् ॥ १६ ॥

नाहमिति । अहं नवरसानां गतीर्मार्गान् ते च शृङ्गारवीर-
करुणाद्भुतहास्यभयानकाः बीभत्सरौद्रौ च रसा इत्यष्टौ शा-
न्तश्चैक इत्येवं नव । तथा ऽन्यैः पण्डितैरक्षुण्णमवर्णितं अचु-
म्बितं नवतममिति यावत् पुनरलङ्कारानुपमादीनपि । अन्य-
च्च वचोगुम्फस्य गम्भीरिमाणं ध्वन्युन्नेयगाम्भीर्यं तदपि न जाने
इत्यस्य सर्वत्र सम्बन्धः । तथापि भो मातः भवतीं स्तोतुं त्य-
क्तलज्जो निर्लज्जोऽहं यते यत्रं करोमि, किं तु तत्र प्रथितकरुणा
प्रख्यातदया त्वं मन्तुम् । आगोपराधो मन्तुरित्यमरः । क्ष-
न्तुमर्हसि । मन्दाक्रान्तावृत्तम् ॥ १६ ॥

१६ एतर्हि हे मातः ! अहं शृङ्गारादिरसमार्गा, नितराऽनुद्भाविन-
मर्थ, मलङ्कारान्, वाग्रचनागाम्भीर्यं, मित्येतत्त्वत्स्तोत्राऽधिकारापादक-
मविद्वानाप निर्लज्जः सन् यत् त्वां स्तोतुं प्रयते तमिमं ममाऽपराधं
प्रसिद्धरूपा त्वं क्षन्तुमर्हसीति त्वत्स्तोत्रे ऽनधिकारिणो ऽपि मे तत्क-
रणे प्रवृत्तिरूपो ऽपराधो दयामय्या त्वया मर्षयितव्य इति प्रार्थयते ।

चक्षुष्मन्तश्चरणकमले चक्षुषि श्रोत्रवन्तः

श्रोत्रे भूमेर्जलधितनये जन्मवन्तोऽपि न स्मः ।

वक्राण्यासन् भगवति न षट् पञ्च चत्वारि वा नः

कस्मादस्मान्न हसतु जनः स्तोष्यतस्त्वद्गुणौघम् ॥ १७ ॥

चक्षुष्मन्त इति । हे जलधितनये ! चरणकमले चक्षुरस्ति येषां ते अक्षपादगौतमा न्यायप्रणेतार इति यावत् । तथा चक्षुषि श्रोत्रमस्ति येषां ते शेषरूपेण भाष्यकाराः पतञ्जलय इति यावत् । एवं भूमेः श्रोत्रे श्रोत्रस्थानीये वल्मीके जन्म अस्ति येषां ते वाल्मीकिन(?) आदिकवयो ऽपि न स्मः । न भवाम इत्यस्य सर्वत्र सम्बन्धः । भो भगवति । नो ऽस्माकं षट् वा पञ्च वा चत्वारि वा वक्राण्यपि नासन्, येन कुमारशङ्करब्रह्माणो भवामः । एवमनधिकारित्वेऽपि तव गुणौघं स्तोष्यतस्तोतुमिच्छतः अस्मान् जनः कस्मान्न हसतु । उपहासास्पदमेवेदं मत्कर्मैत्यर्थः । अत्र चक्षुष्मन्त इत्यादिपर्यायोक्त्या पर्यायः । अथ षट्पञ्चेत्यादि-साऽभिप्रायबहुविशेषणनिवेशेन वाक्यार्थरूपः परिकराऽवान्तर-भेदश्च । मन्दाक्रान्तावृत्तम् ॥ १७ ॥

१७ साम्प्रतं पुनरपि निजामशक्तिं प्रकटयन् सकलण्या त्वया क्षान्ते ऽप्यपराधे जनहास्यता दुर्निवारैवेति प्रतिपादयितुं हे सागरसुते ! वयं पादे नेत्रवन्तो ऽक्षपादगौतमरूपाः, नेत्रे श्रोत्रवन्तश्चक्षुः-श्रवसः शेषरूपाः, वल्मीकतो गृहीतजन्मानो वाल्मीकिरूपा वा न स्मः, एव मस्माकमाननानि षट् पञ्च चत्वारि वा नासन्, अर्थाद् वयं गुह्यवस्त्रद्वारूपा बहुमुखा न स्मस्तथापि अनन्तानां त्वद्गुणानां वर्णने प्रवृत्तानशक्ततमानस्मान् जनश्चेत्परिहसति युक्तमेवेत्याह ।

अभूमिस्त्वद्भूमा जननि जरतीनामपि गिरा-
मसौ कस्मान्मादृक्कृशजनमनीषोक्तिविषयः ।

अशक्यानामौर्वाग्निभिरपि निपीतुं निधिमपा-
मपारं तं पातुं मशकशिशुकः किं प्रभवति ॥ १८ ॥

अभूमिरिति । हे जननि ! जरतीनामपि गिरां वेदवाचा-
मित्यर्थः । त्वद्भूमा त्वदीयमहिमा अभूमिरविषयः 'यतो वाचो
निर्वर्तन्त' इति श्रुतेः । असौ तव महिमा मादृशः कृशजडमनी-
षस्य(?) उक्तेर्विषयः कस्मात्कथं स्यात् ? अपि तु न स्यादेव । अत्र
दृष्टान्तः—आर्वाग्निभिर्वडवाग्निभिरपि निपीतुं प्राशितुम् अश-
क्यानाम अपां निधिं सिन्धुं पातुं प्राशितुं मशकस्य शिशुकः
बालः किं प्रभवति ? नेत्यर्थः । शिखरिणीवृत्तम् । दृष्टान्ताऽल-
ङ्कारः ॥ १८ ॥

प्रकृष्यन्तामस्मत्परमितरकाले विधिमुखा
वयं मातस्ते वा तव नुतिदशायां समधियः ।
निकर्षोत्कर्षौ स्तो निशि तु शशिखद्योतमहसो-
र्दिवा को वा भेदो दिनकरकरव्रातजटिले ॥ १९ ॥

प्रकृष्यन्तामिति । भो मातः ! विधिमुखा ब्रह्मादयो देवाः

१८ पुनर्विनयप्रदर्शनाय निजाऽशक्तिं प्रकटयितुं हे जननि ! पुरा-
तनीनां वेदभारतीनामपदं त्वन्माहात्म्यं मादृशालपमतिबुद्धिवाग्गो-
चरः कथं भवेदिति वडवानलैरप्यशक्यपानस्याऽपारस्य पारावा-
रस्य पाने मशकशिशुः कथं शक्तिमाप्नुयादिति वदन् समर्थयते ।

१९ ननु सत्सु चतुराननादिषु गुणगरिष्ठेषु मत्स्तुतिकारिषु कां
नाम मूढस्य तव मत्स्तुतौ योग्यते?ति भवत्या न मन्तव्यं, सन्तु नाम ते

इतरकाले स्तुतिभिन्नसमये अस्मत्परमस्मदपेक्षया प्रकुण्ठ्यन्ताम-
धिका भवन्तु, तथापि ते वा वयं वा तव नुतिदशायां स्तुतिसमये
समधियः समानबुद्ध्य एव । तत्र निदर्शनं—शशी चन्द्रः खद्यो-
तश्च तयोर्महसोर्निशि रात्रावेव तु निकर्षश्चोत्कर्षश्च न्यूनाधिक्ये
स्तः भवतो, दिनकरस्य कराणां किरणानां व्रातेन समूहेन ज-
टिले दिवा दिवसे को वा भेदः ? न कश्चिदस्ति । सूर्यतेजसि
उभयोरपि हतकान्तित्वादिति भावः । शिखरिणीवृत्तम् । दृष्टा-
न्तालङ्कारः ॥ १९ ॥

वाग्भिः कोरकितानि ते रचयतः स्तोत्राणि वाणीपतै-
रस्माकं सुमितां स्तुतिं कलयतामप्यम्ब तुल्यं फलम् ।
कौबेरीं श्रियमानशे बहुतरैः कश्चित्तपोभिश्चिरा-
देनामाशु कुचेल एव जगृहे धानाप्रदानादपि ॥ २० ॥

वाग्भिरिति । भो मातः ! वाग्भिर्वाणीभिः कोरकितानि
तदस्य सञ्जातमितीतच् । उल्लसितानीत्यर्थः । ते स्तोत्राणि रचयतः
कुर्वतः वाणीपतेर्ब्रह्मणो बृहस्पतेर्वा सुमितां स्तुतिं कलयतां कुर्व-

ऽन्यस्मिन् लोकरचनादिकालेष्वस्मत्तो गरीयांसः, परं त्वत्पुरतः स्तु-
त्यवसरे नास्ति तेषां मस्माकं वा किमपि मतितारतम्यमिति सत्यपि
रात्रौ चन्द्रखद्योततेजसोस्तारतम्ये सूर्यकिरणनिकरभास्वरे दिवसे
प्रतिहततेजस्त्वमुभयोरपि तुल्यमेवेति निदर्शयन् साधयति ।

२० अथ मास्तु मत्पुरतः स्तुतौ मतितारतम्यं, परं नैवर्गिक-
सामर्थ्यनारतम्यात् स्तुतिनारतम्ये सति फलतारतम्यमवश्यं स्या-
देवेत्यपि न त्वया मन्तव्यं, देवताप्रसादे सति किं वा ऽधमस्यापि
स्वल्पेनापि यत्नेनाऽसम्भाव्यमिति प्रतिपादयितुं वाग्भिः सञ्जातको-

तामस्माकमपि फलं तुल्यं समानमेव । तत्किं ? कश्चित्तापसः
बहुतरैश्चिरात्तपोभिः कुबेरस्य इयं कौबेरी तां श्रियं संपदम् ।
आनशे प्राप । एनां संपदं कुचेलः कुत्सितवस्त्रधारी सुदामा
नाम विप्र एव धानानां भ्रष्टयवानां प्रदानादपि आशु शीघ्रं ज-
गृहे स्वीचकारेति गीष्पतेरप्यात्मनो विशेष उक्तः । शार्दूलवि-
क्रीडितम् । दृष्टान्तालङ्कारः ॥ २० ॥

आसन् धन्यतमा गुणांस्तत्र बहूनास्वाद्य शक्रादयो
दृहन्तो ऽपि गुणार्णवामृतकणान्मातः कृतार्था वयम् ।
आचामान्ति सुधाझरान्सुमनसो द्वित्रांश्चकोराः कणा-
नेणाङ्कादविशेषमार्तिशमनं तत्रोभयेषामपि ॥ २१ ॥

आसन्निति । हे मातः ! शक्रादयः इन्द्रादिदेवाः तत्र बहून्
गुणानास्वाद्य प्रस्तुत्य अतिशयेन धन्या धन्यतमाः कृतार्थाः ।
अतिशायने तमप् । आसन् । तथा तत्र गुणा एवाऽर्णवाः स-
मुद्रा अनन्तत्वात् तेषाममृतकणाः सुधालेशाः तान् दृहन्तो वय-
मपि कृतार्थाः । तदेवाह—सुमनसो देवा एणाऽङ्काच्चन्द्रात्सुधाझ-
रानमृतप्रवाहानिति यावत् । आचामन्ति पिबन्ति, चकोरास्तु
तस्मादेव चन्द्राद्वौ वा त्रयो वा द्वित्राः । बहुव्रीहौ संख्येये डज-

रकाणि (उल्लुसितानि) ते स्तोत्राणि रचयितुः, बृहस्पतेः, सुमितां
(पुष्पितां परिमितां च) स्तुतिं कुर्वतामस्माकमपि फलं समानमेवेत्यत्र
चिरतरबहुतरतपःसंभारसमासादितकुबेरसंपदः कस्य चित्फलं भ-
गवने हरये पृथुकमुष्टिप्रदानमात्रेण सद्यः प्राप्तवानन्वर्थनामा
कुचेल एवोदाहरणमित्याह ।

२१ नन्वेवं वैश्वदेवाऽश्वमेधयाजिनोस्तुल्यफलत्वाऽऽपत्तिरित्या-
शङ्क्य न वयं समानकारणजन्यत्वेन फलतौल्यं ब्रूमो ऽपितु तत्कर्तु-

बहुगणादिति समासान्तो डच्प्रत्ययः । कणान्विन्दूनाचामन्ति,
तत्र सुधापाने उभयेषां देवानां चकोराणां चाऽऽर्तेस्तृष्णायाः श-
मनम् अविशेषं तुल्यमित्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितम् । दृष्टान्ताल-
ङ्कारः ॥ २१ ॥

देवि श्रीवृषशैलदेवदयिते दाक्षिण्यपण्यक्षिते
मातः साहसतस्तव स्तावमिमं कर्तुं प्रवृत्तस्य मे ।
उन्मीलन्तु परं गिरस्तव कराऽलङ्कारपङ्केरुहात्
प्रेङ्खत्तुङ्गषडङ्घ्रिसंघविसरञ्जङ्कारशङ्काकृतः ॥ २२ ॥

देवीति । हे देवि हे मातः ! वृषशैलः शेषाद्रिस्तत्रत्यदेवस्य
दयिते प्रिये ! दाक्षिण्यस्यौदार्यस्य पण्यक्षितिः पण्यवीथी हृष्ट इति
यावत् । तस्यास्तव इमं स्तवं साहसादिति साहसतः । पञ्चम्या-
स्तसिल् । धाण्ड्येन कर्तुं प्रवृत्तस्योद्युक्तस्य मे तव करेणाऽलङ्कारो
यस्य पङ्केरुहस्य तस्मात्तव हस्तगतकमलादित्यर्थः । प्रेङ्खतां निःस-
रतां तुङ्गानां षडङ्घ्रीणां भ्रमराणां सङ्घस्य विसरतां जङ्कारा-

—

जनतृप्तिसाम्यादिति प्रतिपादयितुं हेमातः ! बहूस्त्वदूगुणानास्वाद्य
महेन्द्रादीनां या कृतार्थता सैव त्वदूगुणसुधाविन्दुसमास्वादका-
नामस्माकमप्यत्र च चन्द्रात् अमृतपूरमास्वादयतां देवानां द्वित्र-
शीकरानास्वादयतां चकोराणामपि जायमाना समानरूपा तृप्तिरे-
वोदाहरणमित्याह ।

२२ अथ हे वेङ्कटपतिप्रेयसि ! दाक्षिण्यापण्यरूपे देवि मातःरधि-
काराभावेऽपि साहसिकयात्वंस्तोत्रकरणे प्रवृत्तस्य मम त्वत्क-
रालङ्कारभूतलीलाकमलाञ्चलन्मिलिन्दकुलविमृत्वरञ्जङ्कारशङ्काका-
रिण्यः सरसा गिरः समुन्मिषन्तिवति सरसकविताप्रसार-
प्रसादं प्रार्थयते ।

णां शङ्कां कुर्वन्ति ताः गिरः परमत्यन्तम् उन्मीलन्तु भव-
त्पसादाद्विकसन्तु इत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । भ्रान्ति-
मदलङ्कारः ॥ २२ ॥

पद्यानां दशभिर्यदस्तुत शतैस्त्वत्प्रेयसः पादुकां
त्रय्यन्तार्यकविः परो हयमुखस्तत्रास्ति को विस्मयः ।
स्तोकप्रज्ञमतीव मूकमपि मां श्लोकैः सहस्रेण ते
स्तोतारं समवेक्ष्य सूक्ष्ममतिभिः कस्मान्न विस्मीयते ॥ २३ ॥

पद्यानामिति । यत्तु पद्यानां श्लोकानां दशभिः शतैः सह-
स्रपद्यैरित्यर्थः । त्रय्यन्तार्यकविः वेदान्ताचार्यवेङ्कटनामा कविः
परो ऽन्यो हयमुखो हयग्रीवो विद्यानिधित्वात् त्वत्प्रेयसो हरेः
पादुकाम् अस्तुत स्तुतवान् तत्र तत्स्तवने को विस्मयः? न
कोऽपीत्यर्थः । तर्हि स्तोकप्रज्ञमल्पमतिम् । अतीव मूकं वक्तुमशक्तम् ।
मूढं वेति पाठान्तरम् । मामिदानीं भवत्पसादात्सहस्रेण श्लोकैः
पादुकासहस्रेणेत्यर्थः । ते स्तोतारं समवेक्ष्य विलोक्य सूक्ष्मम-
तिभिः प्राज्ञैः कस्मात्कथं न विस्मीयते? नाश्चर्यं प्राप्यते । महान्तो
हि दुष्करमपि कर्तुं समर्थास्तदेवाऽल्पैः कृतं चेद्विस्मयहेतुरेवेत्याश-
यः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । विभावनालङ्कारः ॥ २३ ॥

— — —

२३ इदानीं मदगुरुवर्यो विद्यामयहयग्रीवस्वरूपो वेङ्कटनाथ-
वेदान्ताचार्यः पादुकासहस्रं नाम महास्तोत्रं त्वत्प्रियस्य भगवत-
श्चेच्छकार न तत्र कोपि विस्मयः, परं मन्दमतेरवाचो ऽपि
मम पद्यसहस्रेण त्वत्स्तोत्रे प्रवृत्तिर्विदुषामाश्चर्यकारिणी कथं न
स्या? इति निजविनयं प्रदर्शयन् लक्ष्मीसहस्रस्तोत्रनामकप्रकृतस्तो-
त्ररत्नकरणं प्रकटयति ।

मन्ये सत्स्वपि वाङ्मयेषु विदुषामन्येषु धन्यैर्बुधै-
रुक्तिर्मे भुवि देवि तावकगुणस्पर्शादुपादीयते ।

भद्रे त्वद्रमणप्रशस्तचरणद्वन्द्वैकसंसर्गतो

भर्गः स्वर्गधुनीं विभर्ति शिरसा भूयस्सु सत्स्वम्बुषु ॥२४॥

मन्ये इति । हे देवि भद्रे कल्याणि । त्वद्रमणस्य हरेः प्रशस्तयोश्च-
रणयोर्द्वन्द्वस्यैकः केवलः संसर्गस्तस्मात् भूयस्सु बहुषु अम्बुषु स-
त्स्वपि भर्गः स्वर्गधुनीं भागीरथीं शिरसा विभर्ति धत्ते यथा
तथा अन्येषु विदुषां वाङ्मयेषु सत्सु विद्यमानेष्वपि धन्यैर्यथार्थ-
ग्राहिपुण्यवद्भिर्बुधैर्मे मदीया उक्तिः भुवि भूमौ तावकानां त्वदी-
यानां गुणानां स्पर्शात्सम्बन्धादेव उपादीयते । त्वद्गुणवर्णनादेव
मदुक्तेः श्रेष्ठ्यं सर्वैरादीयतेपि चेति भावः । वर्तमानसामीप्ये
लद् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । दृष्टान्तालङ्कारः ॥ २४ ॥

नन्विदानीन्तनाः पुरुषाः प्रायो मन्दधिषणा अतस्त्वदी-
येणाग्नेन काव्येन तेषां सन्तोषो न स्यात्, तेन च तवायं प्रयत्नो
ऽपि विफलः स्यादिति चेत्तत्राह—

तव स्तोत्रे मन्दाः कति चिदतिचित्तेपि कमले

२४ साम्प्रतं सत्स्वपि मान्यानां विदुषां रुचिरतरासु रचनासु
नीरसापि मद्रचना त्वदीयगुणसम्बन्धादेव गरीयसामपि विदुषा-
मुपादेयतां यास्यत्येवेत्यत्र वर्तमानेष्वपि बहुषु जलाशयेषु त्वत्प्रियभग-
वन्तारायणचरणसंसर्गादेव महादेवेन शिरसोह्यमाना गङ्गा ऽस्माकं
दृढतरमुदाहरणमित्याह ।

२५ अथ हे कमले ! ऽतिविचित्रे ऽपि मत्कृते त्वत्स्तोत्रे केषां चिन्
मूढानामानन्दोदयस्तेषां दौर्भाग्याद्यदि न स्यान् कोपि मे खेदो, येतो

न विन्दन्त्यानन्दं यदि, तदपि न म्लायति मनः ।

सृजेदेव स्रष्टा स किल विपुले ऽस्मिन् क्षितितले

चमत्कारानन्दाऽनुभवचतुरान् द्वित्रिचतुरान् ॥ २५ ॥

तवेति । हे कमले लक्ष्मि ! अत्यन्तं चित्रे विचित्रे ऽपि तव स्तोत्रे अस्मिन्मत्कृतस्तवने कति चिन्मन्दाः अल्पप्रज्ञाः अरसिका इत्यर्थः । यद्यपि आनन्दं सन्तोषं न विन्दति न प्राप्नुवन्ति, तदपि अस्माकं मनः न म्लायति ग्लानिं न प्राप्नोति । कुत इति चेत्तत्र हेतुमाह—स प्रसिद्धः स्रष्टा सकलजगदुत्पादको ब्रह्मा किल निश्चयेन विपुले विस्तीर्णे अस्मिन् क्षितितले भूतले चमत्काराणां मत्कृताचित्रादिचित्तविनोदविषयाणाम् । आनन्दस्याह्लादस्य अनुभवे चतुरान् दक्षान् । दक्षे तु चतुरपेशलपटव इत्यमरः । द्वित्रिचतुरान् द्वौ वा त्रयो वा चत्वारो वा द्वित्रिचतुरास्तान् पुरुषान् सृजेत् उत्पादयेदेवेति । सृज विसर्गे अस्माल्लिङ् । अत्र मन्दा-ऽवज्ञापूर्वकस्वकाव्यसंमाननेन अवज्ञालङ्कारः । अथ च विरलरस-ज्ञलाभेन काव्यकरणीयार्थस्य समर्थनात्काव्यलिङ्गमपि । अत्र स्रष्टा सृजेदित्यादिना सम्भवाख्यप्रमाणदर्शनात् सम्भवाख्यः प्रमाणाङ्कारः । शिखरिणीवृत्तम् ॥ २५ ॥

—

ऽतिविशाले ऽस्मिन् भूतले विधिः चमत्कारानन्दानुभवकुशलान् द्वित्रिचतुरानपि रसिकानुत्पादयेदेव, तत एव च मे रचनायाश्चारितार्थं स्यादिति मूर्खैर्बहुभिरनुपात्तापि मत्कविता विरलैरपि सहृदयैरुपात्ता सती भवेदेव चरितार्था तावतैव मे संतोषो 'वरमल्प-बलं सारं न बह्वी मुण्डमण्डली'ति न्यायादित्याह ।

सुचारुमधुमोचिकारसमुच्चो वचोदेवता-
 कुचाऽमृतकचाकचिप्रचुरचातुरीमेदुराः ।
 नराः सततमिन्दिरागुणकथासुधादोहिनी-
 रूपाध्वमिह वेङ्कटाध्वरिकवेरुदारा गिरः ॥ २६ ॥

सुचार्विति । भो नराः ! इन्दिराया लक्ष्म्याः कथैव सुधा-
 तां दुहन्तीति तथा सुचारुणो मधुनः क्षौद्रस्य मोचिकाया रम्भा-
 याश्च रसं मुञ्चन्ति ताः । पुनः वचोदेवतायाः श्रीसरस्वत्याः कु-
 चस्याऽमृतेन कचेषु कचेषु गृहीत्वा इदं प्रवर्तमानं युद्धं कचा-
 कचि । तत्र तेनेदमिति सरूपे इति कर्मव्यतिहारबहुव्रीहौ अ-
 न्येषामपीति दीर्घे इच् कर्मव्यतिहारइतीच्प्रत्ययः । तत्र प्रचु-
 रया बहुलया चातुर्या मेदुराः सान्द्रस्तिग्धाः । सततम् अश्रान्त-
 म् । इहाऽस्मिन् लोके वेङ्कटाध्वरिसंज्ञकस्य कवेः उदारा महती-
 गिरः उपाध्वं स्वीकुरुत । सरस्वतीकुचाऽमृतसदृशा मद्राण्यः, अतः
 सर्वैरवश्यम् उपास्या इति भावः । उपमाकाव्यलिङ्गालङ्कारौ ।
 पृथ्वीवृत्तम् ॥ २६ ॥

स्वेरं प्ररोहयतु पद्यसहस्रमाशु
 दासस्य मे वदनसीम्नि तवाऽवलोकः ।

२६ एतावता सन्दर्भेण विनया ऽतिशयं प्रदर्श्य लोकपाराङ्मु-
 ख्यमाशङ्कमानस्तत्प्ररोचनायै मधुरतरमाध्वीककदलीफलरसस्ना-
 विणीर्वाग्दवताकुचाऽमृतकचयुद्धचातुर्यपूर्णाः (तत्तुल्याः) ल-
 क्ष्मीगुणकथामृतनिष्यन्दिनीरुदारा वेङ्कटाध्वरिनाम्नः कवेः (आत्मनः)
 गिरौ ऽङ्गीकुरुतेति विदुषो निजवचसां श्लाघापूर्वकं प्रार्थयते ।

२७ अथ सकृत्कृताञ्जलिवन्धस्य भक्तजनस्य सहस्राक्षसम्पद-

यः कापि हन्त सकृदुज्जलिबन्धभाजि

जन्तौ जगज्जननि सौति सहस्रमक्षणाम् ॥ २७ ॥

स्वैरमिति । हे जननि ! यस्तवाऽवलोकः दृष्टिः हन्त हर्षे । सकृत् एकवारमपि अज्जलिबन्धभाजि नमस्कुर्वति कापि कुत्र चिदपि जन्तौ पुरुषे । जन्तुर्जन्यशरीरिण इत्यमरः । अक्षणां नेत्राणां सहस्रं सौति देवराजं करोतीत्यर्थः । स ते ऽवलोकः तव दासस्य मे वदनसीम्नि जिह्वाग्रे इत्यर्थः । पद्यानां श्लोकानां सहस्रं स्वैरम् अनायसेन प्ररोहयतु अङ्कुरयतु । अत्र वसन्ततिलकावृत्तम् । पर्यायोक्तं काव्यलिङ्गमुदात्तश्चेत्यलङ्काराः ॥ २७ ॥

पङ्कजनिलये स्तोत्रं वेङ्कटकविगीतमेतदविगीतम् ।

किङ्करकृतमिति कृपया त्वं कलयितुमर्हसि प्रसीदन्ती ॥ २८ ॥

पङ्कजेति । हे पङ्कजनिलये रमे वेङ्कटकविना गीतं कृतम् । अविगीतमनिन्दितम् एतत्स्तोत्रं किङ्करेण दासेन कृतमिति हेतोः कृपया त्वं प्रसीदन्ती सती कलयितुं स्वीकर्तुं अर्हसि योग्याऽसीत्यर्थः । गीतिश्छन्दः । काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ २८ ॥

रासिकालिभिरास्वाद्यं रम्यं* श्रीकरविलसदलङ्करणम् ।

र्पणविचक्षणस्त्वत्कटाक्ष एवाऽशक्तस्यापि किङ्करस्य मम मुखे सहस्रं श्लोकानङ्कुरयत्वित्यर्थयते ।

२८ इदानीं प्रभूणामाश्रितेषु ममत्वं भवतीति इदं वेङ्कटकविप्रणीतमनिन्दितं स्तोत्रं दासरचितमिति मत्वा करुणया त्वया ऽङ्गीकार्यमिति याचते ।

२९ सम्प्रति रसग्रहणशालिभिरास्वाद्यं सुन्दरं शोभाकरप्रस्फुरदलङ्कारं सहस्रपद्यघटितमिदं स्तोत्रं, मकरन्दरसग्रहणचतुर-

* रम्यम्—इति १ पु. नास्ति ।

विकसतु सूर्यालोकात्पद्मनिवासे सहस्रपत्रमिव ॥ २९ ॥

इति श्रीमद्वेङ्कटाध्वरिविरचिते लक्ष्मीसहस्रे

प्रारम्भस्तवकः प्रथमः ।

रसिकेति । हे पद्मे ! सहस्रपत्रपक्षे रसिका ये ऽलयो भ्रमराः पद्मपक्षे रसिकानां पुरुषाणाम् आलयः पङ्कयश्च तैः आस्तादितुं योग्यं पुनः श्रीकरे लक्ष्मीहस्ते विलसदलङ्करणभूतम् । अन्यत्र श्रीकरं कान्त्याख्यगुणयुक्तं विलसत् अलङ्करणम् उपमाद्यलङ्कारा यस्मिंस्तत् । सूर्यस्य तपनस्य सूर्यः कवेश्चाऽऽलोकात् प्रकाशादवलोकनाच्चेति यावत् । सहस्रपत्रं कमलमिव इदं स्तोत्रं लक्ष्मीसहस्राऽभिधमित्यर्थः । विलसतु विशेषेण शोभां प्राप्नोत्वित्यर्थः । गीतिश्छन्दः । उपमाश्लेषावलङ्कारौ ॥ २९ ॥

इति श्रीमद्विद्वन्मुकुटालङ्कारहीरवरकरवीरपुरपालशिवच्छत्रपतिगुरुमहाराजेत्यादिविरुदौघभ्राजमानश्रीमत्सिद्धेश्वरयोगिराजसूनुश्रीमद्रामचन्द्रपण्डितात्मजश्रीकृष्णपण्डितननयेन रावजीमहाराजाऽपरनाम्ना श्रीनिवासपण्डितेन विरचितायां बालबोधि-न्याख्यायां श्रीलक्ष्मीसहस्रटीकायां प्रारम्भस्तवकः प्रथमः ॥ १ ॥

मधुपकुलास्वादनीयं लक्ष्मीकरे स्फुरद्भूषणरूपं कमलमिव सूरिणां सूर्यस्य चाऽऽलोकात् (अवलोकनात् प्रकाशाच्च) विकसतु (प्रसरतु पुष्प्यतु च) इति निजकविताया बुधजनाऽवलोकनेन प्रचारमभ्यर्थयन् स्तवकं पूरयति ।

इति श्रीमानवल्लयुपाख्यतैलङ्गरामशास्त्रिविरचितायां लक्ष्मीसहस्राऽवतरणनिःश्रेणिकायां प्रारम्भस्तवकः १ ।

अथ प्रादुर्भावस्तवकः २ ।

ब्रह्माऽभ्यर्थनया भास्वदंशे यो भरतादिभिः ।

स्वप्रादुर्भावमाधत्त स रामः श्रेयसे ऽस्तुनः ॥ २ ॥

अथाऽस्मिन् द्वितीयस्तवके लक्ष्मीप्रादुर्भावप्रकारं वर्णयितुं प्रथमपद्ये प्रादुरभूदिति तल्लिङ्गं निर्दिशन्मङ्गलमाचरति—

भजे दुग्धाम्बुधिं यत्र परिष्कर्तुं हरेरुरः ।

कठिनं सुकुमारं च रत्नं प्रादुरभूद् द्विधा ॥ १ ॥

भजे इति । यत्र यस्मिन् हरेर्भगवतः उरो वक्षस्तत्परिष्कर्तुमलङ्कृतुम् । परिष्कारो विभूषणमित्यमरः । कठिनं कौस्तुभाख्यं सुकुमारं लक्ष्म्याख्यमिति द्विविधं रत्नं प्रादुरभूत्प्रकटीवभूव तं दुग्धाम्बुधिं क्षीरसागरं भजे । अत्र स्तवके सूचनीयस्य तद्व्यपदेशकस्य प्रादुर्भावस्याऽस्मिन्नमनपद्ये प्रादुरभूदिति पदेन सूचनान्मुद्रालङ्कारः । एवमग्रे ऽपि नक्षत्रमालास्तवकमन्तरेण प्रतिस्तवकनमनपद्ये तत्तल्लिङ्गदर्शनान्मुद्रालङ्कारो ज्ञेयः । तथैव मत्कुतपौलस्त्यादीति प्रथमस्तवकनमनपद्यमारभ्याऽग्रिमप्रतिस्तवकनमनपद्येषु श्रीमद्रामायणीयकथाप्रक्रमाऽनुरोधेन तत्तत्स्तवकलिङ्गदर्शनान्मुद्रालङ्कार उक्त्यः ॥ १ ॥

चतुर्मुखादीन् जगदम्ब डिम्भान्

दुग्धैर्बहून् वर्धयितुं समृद्धैः ।

१ अथ द्वितीयेन प्रादुर्भावस्तवकेन लक्ष्मीप्रादुर्भावं वर्णयितुं कामः प्रथमं यत्र नारायणवक्षःस्थलमलङ्कृतुं कठिनं कौस्तुभाख्यं सुकुमारं रमाभिधं च रत्नद्वयमाविरभूत्तरत्नाकरं भजे इत्याह ।

२ इदानीं चतुर्वेदनादीन् बहून् शिशून् बहुलैः क्षीरैः पोषयितुं क्षीरसागरे क्षीरिण्या कामधेन्वा साकं भवती प्रादुर्बभूवेति भवती

पयःपयोधौ भवती दयालुः

सत्यं प्रजज्ञे सह कामधेन्वा ॥ २ ॥

चतुरिति । हे जगदम्ब, चतुर्मुखो ब्रह्मा तदादीन् बहून्
डिम्भान् पोतः पाको ऽर्भको डिम्भ इत्यमरः । समृद्धैर्बहुभि-
र्दुग्धैर्वर्धयितुं पयःपयोधौ दयालुर्भवती सत्यं कामधेन्वा सह
प्रजज्ञे जाता । अत्र चतुर्मुखादिडिम्भतृप्तिदायित्वरूपहेतोः सि-
द्धविषयफलोत्प्रेक्षालङ्कारः । उपेन्द्रवज्रावृत्तम् ॥ २ ॥

त्वयोज्ज्वलं दुग्धपयोधिमध्ये महोद्वयं देवि सहोदियाय ।

हरेरुरोभूषणमेकमासीदन्यच्छिरोभूषणमष्टमूर्तेः ॥ ३ ॥

त्वयेति । हे देवि ! दुग्धपयोधेर्मध्ये त्वया सह महोद्वयं महस्तू-
त्सवतेजसोरित्यमरात् । तेजोद्वयम् उदीयाय उत्पन्नं, तयोरेकं हरेः
उरः भूषयतीति उरोभूषणं कौस्तुभाख्यं अन्यत्तु अष्टमूर्तेः शि-
वस्य शिरो भूषयतीति शिरोभूषणं चन्द्राख्यम् आविरासी-
त्प्रकटीवभूव(?) । उपेन्द्रवज्रावृत्तम् ॥ ३ ॥

जीवज्जीवं प्रत्युदारां समृद्धिं

कर्तुं हर्तुं कञ्जवासे तमांसि ।

प्रादुर्भावे चतुर्मुखादिशिशुपोषणमेव हेतुरित्याह ।

३ सम्प्रति सत्स्वप्यन्येषु रत्नेषु कौस्तुभचन्द्रयोर्यथायथं वि-
ष्णुवक्षःस्थलशिवमौलिभूषणताऽऽप्तिर्भवत्या सहोदयादेवेत्याह ।

४ हे कमलवासिनि ! जीवज्जीवं प्रति (प्रतिचकोरं प्रतिप्राणि-
नं च प्रति) महतीं समृद्धिं (तृप्तिम् पेश्वर्यं च) कर्तुं तमांसि
(अन्धकारान् अज्ञानानि दारिद्र्याणि वा च) हर्तुं, तथा सकलं स-

सर्वं त्रातुं सत्कदम्बं पुरा ऽब्धे-

श्चान्द्री मूर्तिर्जायते तावकी च ॥ ४ ॥

जीवमिति । हे कञ्जवासे कमलवासिनि ! जीवञ्जीवं च-
कोरं प्राणिनं प्राणिनं प्रति च उदारां समृद्धिं कर्तुं, तथा त-
मांसि हर्तुं तिमिराण्यज्ञानानि च हर्तुं, पुनः सतां नक्षत्राणां
साधूनां च कदम्बं त्रातुं, चन्द्रस्येयं चान्द्री तवेयं तावकी च
मूर्तिः पुरा जायते ऽभूत् यावत्पुरानिपातयोरिति निपातना-
द्भूतार्थे लब्ध । शालिनीवृत्तम् । दीपकश्लेषालङ्कारौ ॥ ४ ॥

विश्वासेचनकं मुखं तव पयःसिन्धोरुदञ्चत्तदा

शङ्कित्वा विगलत्कलङ्कमपरं चन्द्राङ्कुरं शङ्करः ।

न्यस्तं मस्तपदे विधुं प्रथमतो नूनं भृशं न्यूनमि-

त्यम्ब भ्रंशयितुं स्तुवन्निव शिरःकम्पं रमे निर्ममे ॥ ५ ॥

विश्वेति । हे अम्ब रमे ! विश्वस्य जगत आसेचनकं मुहुर्मु-
हुर्दृष्टमपि न तृप्तिजनकं यदाहाऽमरसिंहः—‘तदासेचनकं तृप्तेर्ना-
स्त्यन्तो यस्य दर्शना’दिति । पयःसिन्धोर्यदा तव मुखम् उ-
दञ्चदुदयं प्राप्नुवत् तदा शङ्करः विगलत्कलङ्कं कलङ्कशून्यम् अ-

त्कदम्बं (नक्षत्रसमूहं साधुसमुदायं च) त्रातुं चान्द्रमसी त्वदीया
च मूर्तिः समुद्रादाविरासेति श्लेषेण चन्द्रमूर्तिसाम्यं भगवत्यामाह ।

५ अथ बहुशो दृश्यमानमप्यतृप्तिजनकं तव मुखमुदधेरुदयद्
दृष्ट्वा निष्कलङ्कं चन्द्रान्तरं प्रादुर्भवदाशङ्क्य शिवः मौलौ विधृत-
पूर्वश्चन्द्र एतस्मान्न्यून इति हेतोः तं शिरसः पातयितुं त्वन्मुखं स्तु-
वन्निव शिरः कम्पयामासेति उत्प्रेक्षमाणाः प्रसिद्धचन्द्रस्य सकल-
ङ्कस्य निष्कलङ्काद् भगवतीमुखचन्द्रान्न्यूनत्वं वर्णयन् कमप्युत्कर्षं
भगवतीमुखस्य दर्शयति ।

परं द्वितीयं चन्द्राङ्कुरं शङ्कित्वा स्तुवन्निव प्रथमतः पूर्वं मस्त-
पदे शिरःस्थाने न्यस्तं स्थापितं विधुं भृशमत्यन्तं न्यूनमिति
तं भ्रंशयितुमधः पातयितुं शिरसो मस्तकस्य कम्पं निर्ममे नि-
र्मितवान् । नूनमित्यसिद्धविषयहेतूत्प्रेक्षालङ्कारः । शार्दूल-
विक्रीडितम् ॥ ५ ॥

दातुं त्वां पुरुषोत्तमाय तनयां पद्मे गृहीतव्रतः
प्रादात् कामगवीं मुदे सुमनसां पानीयमप्यम्बुधिः ।
कं चित्सप्तिमनुत्तमं मघवते कल्पद्रुमं चेष्टदं
सर्वज्ञाय सितांशुकं धृतजटावर्गाय दिग्वाससे ॥ ६ ॥

दातुमिति । हे पद्मे ! पुरुषोत्तमाय कन्यां त्वां दातुं गृहीतं
व्रतं येन सोम्बुधिः कामगवीं कामधेनुं गोरतद्धितेति टचि
ङीप् । पातुं योग्यं पानीयममृतमपि सुमनसां देवानां कं चित्
कमप्यनुत्तमं श्रेष्ठं सप्तिमश्वं हयसैन्धवसप्तय इत्यमरः । इष्टदं क-
ल्पद्रुमं मघवते इन्द्राय पुनः धृतो जटावर्गो येन तस्मै दिग्वा-
ससे दिगम्बराय सर्वज्ञाय सितांशुकं शुक्लवस्त्रं पक्षे सिताः शुभ्रा
अंशवः किरणा यस्य स हिमांशुः स एव सः स्वार्थे कप्रत्ययः ।
मुदे हर्षाय प्रादादिति सर्वान्वयेषु ज्ञेयम् । अत्र रत्नाकरऋद्धि-
चरितवर्णनादुदात्तः गूढाऽसिद्धविषयफलोत्प्रेक्षा श्लेषः प-
रिकराङ्कुरश्चेत्यलङ्काराः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६ ॥

६ साम्प्रतं त्वत्पिता समुद्रो हरये त्वां दातुं गृहीतनिषमो देव-
प्रसादनाय कामधेनुम्, अमृतं, श्रेष्ठमुच्चैःश्रवसं हयं, कल्पवृक्षं च
कामदं, दिगम्बराय जटिलाय सर्वज्ञाय शिवाय च सितांशुकं (चन्द्रं
शुभ्रवस्त्रं च) अदादिति देवानां तत्तद्रत्नप्राप्तिस्त्वद्विवाहाङ्गभूत-
दाननिदानैवेति प्रदर्शयति ।

हर्षादब्धेरमृतकलशं त्वाददे देवसङ्घः

श्रीमानुच्चैःश्रवसममरक्षमापतिश्चन्द्रमीशः ।

तेषामेकं किल न जगृहे त्वां शुभामेव शार्ङ्गी

पद्मे सारग्रहणनिपुणः पारिशेष्याद् ग्रहीतुम् ॥ ७ ॥

हर्षादिति । हे पद्मे ! अब्धेः सकाशादेवसङ्घस्तु हर्षादमृत-
कलशम् आददे जग्राह, श्रीमानमराणां क्षमापतिः राजा इन्द्रः
उच्चैःश्रवसं तत्संज्ञमश्वं जग्राह, ईशः शङ्करस्तु चन्द्रं जगृहे स्वी-
चकार, शार्ङ्गी हरिस्तु तेषां पूर्वपदार्थानां मध्ये एकं किमपि न
जगृहे । किं तु सारो मुख्यांशः अराभिर्धाराभिः सहितं सारं
चक्रं च तस्य ग्रहणे निपुणः । पारिशेष्यादशेषत्वेन सर्वथेति
यावत् । परिरत्र वर्जनार्थः । शुभां त्वामेव जगृहे । गृहू ग्रहणे,
कर्तरि लिट् । अत्र सारग्रहणनिपुण इति स्वभाववर्णनात् स्वभा-
वोक्तिः श्लेषश्च । मन्दाक्रान्तावृत्तम् ॥ ७ ॥

छाया मुखे जननि चान्द्रमसी तवाऽस्मिन्

कल्पद्रुपलवरुचिः करयोः पदोश्च ।

७ इदानीं समुद्रात्कमशो रत्नेष्वारविर्भवत्सु देवसमूहे मुदा
ऽमृतं, देवेन्द्रे चोच्चैः श्रवसं, शिवे च चन्द्रं गृहीतवति सारग्रहणनि-
पुणः (चक्रधारणकुशलः सारग्राही च) हरिः परिशिष्टां सारभूतां
त्वामादातुं तेषां रत्नानां मध्यादेकमपि नोपाददे इति सर्वेषु रत्नेषु
भगवत्या मुख्यत्वं दर्शयति ।

८ हे मातः ! त्वदास्ये चन्द्रकान्तिः, हस्तयोश्चरणयोश्च कल्प-
वृक्षकिसलयशोभा, वचने च सुधामाधुर्यमिति 'सहोदराः सोद-

सौधो रसो वचसि, तद्वचनं न मिथ्या

भ्रातृश्रियं सहभुवः परिविभ्रतीति ॥ ८ ॥

छायेति । हे जननि ! चन्द्रमसः इयं चान्द्रमसी छाया कान्तिः तवाऽस्मिन्मुखे चेत्यपरं करयोः पदोश्च कल्पद्रोः कल्पवृक्षस्य पल्लवानां रुचिः, तथा सुधाया अयं सौधो रसस्तव वचसि अस्ति यतः तस्मात्सह भवन्ति ते सहभुवः सोदरा भ्रातृणां परस्पराणां श्रियं शोभां विभ्रति धारयन्तीति यद्वचनं तन्न मिथ्येत्यर्थः । इन्द्रवज्रावृत्तम् । निदर्शनैति ह्यप्रमाणालङ्कारौ ॥ ८ ॥

सुधादयः सन्तु तथापि तोयधि-

ध्रुवं भवत्यैव भवत्यपत्यवान् ।

गुणा रमे जाग्रतु विक्रमादयो

गुणी महोदारतयैव भूपतिः ॥ ९ ॥

सुधादय इति । सुधादयः सन्तु, तथापि तोयधिः ध्रुवं निश्चयेन भवत्या त्वयैव प्रशस्तमपत्यमस्याऽस्तीत्यपत्यवान् भवति । प्रशंसायां मतुप् । यतो विक्रमादयो गुणा जाग्रतु जागरूकतया तिष्ठन्तु तथापि भूपतिः राजा महती चासौ उदारता च तयैव गुणी इत्युच्यते । वंशस्थं वृत्तम् । दृष्टान्तालङ्कारः ॥ ९ ॥

— — —

रश्रियं वहन्तीति लोकोक्तिः सत्यैवेति वदन् सर्वरत्नच्छाया त्वयि निवसतीत्याह ।

९ सत्स्वप्यन्येषु रत्नेष्वपत्यभूतेषु, विक्रमादिगुणेषु सत्स्वपि समधिकौदार्यगुणेनैव यथा भूपतिरुच्यते तथैव महोदारया भवत्यैव समुद्रोऽपत्यवानित्याह ।

भ्राम्यत्पन्नगवक्रकोटरमरुन्नुन्नोर्मिसंघट्टनाद्
झाटित्योर्ध्वविसारिदुग्धकणिकानिष्पन्नपुष्पाञ्जलिः ।
सिन्धुर्मुग्धवसुन्धराभृदुदयद्बुन्धुन्ध्वनिच्छन्नना
स्तुत्वा माधवमद्भुतामलभत त्वामम्ब कन्यामणिम् ॥ १० ॥

भ्राम्यदिति । भ्राम्यतः पन्नगस्य वासुकेर्वक्रमेव कोटरं
तस्मान्निर्गच्छता मरुता वायुना नुन्नानां प्रेरितानामूर्मीणां ल-
हरीणां सङ्घट्टनया परस्परसङ्घर्षेण झटितीत्यस्य भावो झाटित्यं
शीघ्रत्वं तेन विसारिणीभिर्दुग्धस्य कणिकाभिर्निष्पन्नः संपन्नः
पुष्पाञ्जलिर्यस्य सः सिन्धुः समुद्रः मुग्धाः सुन्दरा ये वसुन्ध-
राभृतो मन्दराद्रेः सकाशादुदयन्त उद्भवन्तः ये धुन्धुमिति ध्व-
नयः तेषां छन्नना कपटेन माधवं विष्णुं स्तुत्वा प्रस्तुत्य अद्भुतां
कन्यामणिं कन्यारत्नं त्वां रमामलभत प्राप्तवान् । रत्नं मणि-
र्द्वयोरित्यमरात्स्त्रीलिङ्गोपि । रूपकाऽपन्हुतिगूढहेतूत्प्रेक्षालङ्काराः ।
शार्दूलविक्रीडितम् ॥ १० ॥

सिन्धोरोधःस्थपुटविलुठन्मन्थलब्धाऽवतारै-
र्धुन्धुङ्कारैस्त्वदुदयमहे दुन्दुभिः श्रीमति श्रीः ।

१० इदानीं श्रीप्राप्तिर्भगवत्समाराधनादेव नाऽन्यथेति विचार्य
रत्नाकरो मथनसमये भ्राम्यद्वासुकिमुखकुहरवातप्रेरितवीची-
सङ्घट्टनशीघ्रोच्छलत्क्षीरसीकरैर्दत्तकुसुमाञ्जलिः सन् मन्थभूता-
लोड्यमानमन्दराचलसमुत्थधुन्धुन्ध्वनिमिषेण भगवन्तं स्तुत्वा
कन्यारत्नं त्वां प्रापदित्याह ।

११ हे रमे ! समुद्रपूरमध्यप्रविचलन्मन्थरूपमन्दराचलप्राप्त-
जन्मभिर्धुन्धुंशब्दैर्दुन्दुभिर्ध्वानशोभाधारिणि त्वदाविर्भावोत्सवे

प्राञ्चो झञ्झाऽनिलपटुनटोन्नाटितप्रौढवीची-

वल्ली*हल्लीसकमकलयन्नन्तरुल्लीढहर्षाः ॥ ११ ॥

सिन्धोरिति । हे रमे ! सिन्धोः सागरस्य रोधःस्थपुटे ती-
रमध्ये विलुठता प्रचरता मन्थेन मन्दराचलेन कृत्वा लब्धो
ऽवतारो जन्म यैस्तैर्धुन्धुंकारैर्धुन्धुम् इति शब्दैः दुन्दुभिश्चामीति
भेरीशोभाभाजि भेरी स्त्री दुन्दुभिः पुमानित्यमरः । त्वदु-
दयमहे तव जन्मोत्सवे अन्तर्मनसि उल्लीढः उत्कृष्टमास्वादितः
हर्षो यैस्ते प्राञ्चः पुरातना जनाः झञ्झाऽनिल एव पटुनटः
कुशलनर्तकः तेनोन्नाटितानां नर्तितानां प्रौढानां वीचीवल्लीः
लहरीलताः(?)हल्लीसकं नर्तनविशेषं कान्तानां मण्डलीनृत्तं विदु-
र्हल्लीसकं बुधा इति मेदिनी । अकलयन्नबुध्यन्त । कल स-
ङ्घ्याने इत्यस्मालङ् । रूपकालङ्कारः । मन्दाक्रान्तावृत्तम् ॥११॥

वर्ह भ्रान्त्वा चिकुरमुदधेरुद्भवन्त्या भवत्या

बद्धा मन्थक्षितिभृति सुरैः पन्नगाः खिन्नगात्राः ।

तत्कालैकोचितमतिजुषस्त्रासतस्तस्य चेष्टां

सान्द्रानन्दान्तरङ्गाः पुरातना देवादयो झञ्झामारुतरूपनटपरिक-
म्पितोर्मिलतामण्डलीनृत्तमपश्यन्निति साधारणजनैरप्यपत्यजन्मो-
त्सवे नृत्यादि दृश्यते, तदुचितमेव त्वज्जन्मोत्सवानन्दनिर्भराणां
देवानां तथा करणमित्याह ।

१२ हे कमलाक्षप्रेयसि ! समुद्रादाविर्भवन्त्या भवत्याः केशपाशं
मयूरपिच्छं मत्वा प्रत्युत्पन्नबुद्धयः सुरैर्मन्थाचले बद्धाः सर्पा भीताः

राजीवाक्षप्रणयिनि भृशं रज्जुतामभ्यनैषुः ॥ १२ ॥

बर्हमिति । हे राजीवाक्षस्य हरेः प्रणयिनि प्रिये ! मग्नक्षि-
तिभृति मन्दरगिरौ सुरैर्देवैर्वद्धा नद्धा अत एव खिन्नानि गा-
त्राणि येषां ते पन्नगाः सर्पाः । जात्याख्यायामेकस्मिन्वदुवच-
नमन्यतरस्यामिति पाक्षिकं बहुत्वम् । उदधेः सागरादुद्भवन्त्या
उदयन्या भवत्यास्तव चिकुरं केशपाशं दृष्ट्वा बर्हं मयूरपिच्छ-
मिति भ्रान्त्वा स चासौ कालश्च तस्मिन्नेका उचिता चासौ
मतिश्च तां जुषन्ते ते तूष्णीम्भूता इति यावत् । त्रासतः भया-
त्तस्य मन्थस्य इष्टामपेक्षितां रज्जुताम् । अभ्यनैपुरगच्छन् । यदा
मयूरत्रासान्निश्रेष्ठा जातास्तदा तद्रज्जुत्वेनैव तन्मन्थस्येष्टां र-
ज्जुतां प्रापुरिति भावः । भ्रान्तिकाव्यलिङ्गरूपकाणि । मन्दा-
क्रान्तावृत्तम् ॥ १२ ॥

आलोक्य तत्रभवतमिवतीर्णरूपां

वृष्टा मुदा सुमनसः सुमनःप्रधानैः ।

पिण्डीभवद्भिरखिलाम्ब पयःपयोधौ

डिण्डीरखण्डनिवहैः सममप्लवन्त ॥ १३ ॥

आलोक्येति । हे अखिलाऽम्ब जगन्मातः ! तत्र पयःपयोधौ
भवतीं त्वां यद्वा तत्रभवतीं पूज्यां 'पूज्ये तत्रभवानत्रभवांश्च

सन्तो निश्चेष्टा भूत्वा मन्थापेक्षितां रज्जुताम् अभिनीतवन्त इति केश-
पाशे सर्पाणां बर्हभ्रान्तिवर्णनपुरस्सरं तत्तुल्यतां वर्णयति ।

१३ पूज्यां भवतीं समुद्रादाविर्भूतां निरीक्ष्य हर्षेण देवैर्वृष्टानि
कुसुमानि समुद्रजले सङ्गीभवद्भिः फेनपुञ्जैस्तुल्यमप्लवन्तेति त्व-
ज्जन्मोत्सवे देवाः सानन्दं पुष्पवृष्टिमकुर्वन्तित्याह ।

भगवानपीत्यभिधानात् । अवतीर्णरूपा मुदितमूर्तिम् । आलो-
क्य दृष्ट्वा सुमनसां देवानां प्रधानैः श्रेष्ठैः इन्द्रादिभिः मुदा
हर्षेण वृष्टाः सुमनसः पुष्पाणि । स्त्रियः सुमनसः पुष्पमित्यमरः ।
ताश्च पिण्डीभवद्भिः पुञ्जीभवद्भिः डिण्डीरस्य फेनस्य खण्डानां
शकलानां निवहैः समूहैः डिण्डीरोऽब्धिकफः फेन इत्यमरः ।
समं सह आप्लवन्ताऽतरन् । सर्वैर्देवैस्त्वदुदये पुष्पवृष्टिः कृतेति
भावः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ १३ ॥

अम्ब स्वयं त्वयि चिरादवतीर्णवत्यां
मन्थश्रमव्यपनयाय मखाऽशनानाम् ।
श्रान्ताऽहिरज्जुकवलीकृतिचिन्तयेव
क्षीरोदरोधसि शनैरनिलश्चचार ॥ १४ ॥

अम्बेति । हे अम्ब जगन्मातः ! त्वयि चिराद्बहुकालेन स्वयं
स्वतः अवतीर्णवत्याम् उद्भवन्त्यां सत्यां मखे यज्ञे अशनं
येषां ते मखाशना देवास्तेषां मन्थो मन्थनं तेन जातस्य श्र-
मस्य श्रान्तेर्व्यपनयाय दूरीकरणाय क्षीरोदस्य दुग्धोदधेः रो-
धसि तीरे । कूलं रोधश्च तीरमित्यमरः । शनैर्मन्दम् अनिलो
वायुश्चचार सञ्चारं कृतवान् । तन्मन्दवहने हेतुमाद—श्रान्ता-
भिः अहिरज्जुभिः या कवलीकृतिः कवलीकरणं भक्षणमिति
यावत् । तस्य चिन्तयेव । स्याच्चिन्ता स्मृतिराध्यानमित्यमरः ।
वाताशनत्वात्तेषामिति हेतुत्प्रेक्षा । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ १४ ॥

१४ अथ त्वदाविर्भावेन सफलमनोरथेषु देवेषु मथनव्यापारप-
रिश्रान्तेषु सत्सु तच्छ्रमपरिहाराय मन्थरज्जुभूतवासुक्तिसर्पान्निजभ-
क्षणभीत्येव मरुन्मन्दं मन्दं समुद्रतीरे आववाचिति शुभशकुनमाह ।

सान्द्रोत्कण्ठामसृणमधुजित्सादराऽपाङ्गधारा-
सध्रीचीभिः श्वसनविसरद्दुग्धवीचीभिरब्धिः ।
उद्वाहाख्यं कमपि भवतीमुत्सवं लप्स्यमानां
मातस्तातो मधुरमनयन्मङ्गलस्नानकर्म ॥ १५ ॥

सान्द्रेति । हे मातः ! त्वदीयस्तव अयं तातः पिता ऽब्धिः
सिन्धुः उद्वाहो विवाहस्तदाख्यं तत्संज्ञकं कमप्यनिर्वचनीयम्
उत्सवं लभ्यमानां प्रापयन्ती(?)भवतीं त्वां प्रति सान्द्रया नि-
विडया उत्कण्ठया उत्सुकतया मसृणाभिः स्निग्धाभिः सान्द्रः
स्निग्धस्तु मेदुरः, चिकणं मसृणं स्निग्धमित्यमरौ । मधुजितो
हरेः सादराभिरादरयुक्ताभिरपाङ्गधाराभिः कटाक्षसम्पातैः स-
ध्रीचीभिः समानाभिः श्वसनेन वायुना विसरन्तीभिर्दुग्धस्य
वीचीभिः मधुरं सुन्दरं मङ्गलस्नानरूपं कर्म प्रति अनयत्प्राप-
यामासेत्यर्थः । मन्दाक्रान्तावृत्तम् । उपमागूढोत्प्रेक्षालङ्कारौ ॥ १५ ॥

अथ प्रादुर्भूतां लक्ष्मीं ध्यायति—

सुधोदधिसमुल्लसत्सुरतरुच्छटान्तर्गते
मनोज्ञमणिमण्डपे महति रत्नसिंहासने ।

१५ इदानीं विवाहोत्सवे प्रथमं पतिवरां बन्धवो मङ्गलस्नानं
कारयन्तीति लोकानुसारेण त्वत्पिता दुग्धोदधिरुद्वाहमहोत्सवम-
चिरात् प्राप्यमानां त्वां घनतरोत्कण्ठितभगवत्सादरकटाक्षपरम्प-
रासमानाभिर्मारुतप्रविचलद्दुग्धोर्मिभिरस्नपयदित्याह ।

१६ अथ जयलाभाय सुधासागरमध्यगतकल्पवृक्षवाटीमध्य-
स्थसुन्दरमणिमण्डपस्थितरत्नसिंहासनमध्यगतकमलोपविष्टां दे-

स्थितां मणिसरोरुहे त्रिदशसुन्दरीसेवितां

जयाय भवतीमहं जननि सन्ततं चिन्तये ॥ १६ ॥

सुधेति । हे जननि मातः ! सुधोदधेः क्षीरसागरात्समुल्लस-
न्तीनां निर्गच्छतां(?)सुरतरुच्छटानां कल्पवृक्षपङ्कीनाम् अन्तर्मध्यं
गते मनोज्ञे सुन्दरे मनोज्ञं मञ्जु मञ्जुलमित्यमरः । मणिमण्डपे
रत्नखचितसभायां महति विस्तीर्णे रत्नप्रचुरे सिंहासने । नृपा-
सनं तु यद्भद्रासनं सिंहासनं तु तदित्यमरः । स्थितामासीनां
त्रिदशानां देवानां सुन्दरीभिरिन्द्राण्यादिभिः सेवितां भवतीं
त्वां जयाय उत्कर्षप्राप्तये सततं निरन्तरं यथा तथा अहं चि-
न्तये ध्यायामीत्यर्थः । पृथ्वीवृत्तम् ॥ १६ ॥

अभ्यर्णस्फुरदप्सरःकरधृतैरुद्दामदुग्धाम्बुधि-

स्वैरोत्सृत्वरवीचिकासहचरैः संव्रीजितां चामरैः ।

हस्तालङ्कृतपङ्कजामभिनवाऽऽकल्पैरनल्पैः शुभा-

मम्ब त्वामुषसि स्मरामि जगतामातङ्ककूलङ्कषाम् ॥ १७ ॥

अभीति । हे अम्ब ! अभ्यर्णं समीपं स्फुरन्तीभिः करैर्धृतैः
उद्दामानां महतीनां दुग्धाम्बुधेः सकाशात्स्वैरं यथेच्छम् उत्सृत्त्व-
रीणाम् ऊर्ध्वप्रसारिणीनां वीचिकानां सहचरैर्मित्रैः चामरैः स-

— — —

वाऽङ्गनोपसेवितां भगवतीं ध्यायति ।

१७ हे मातः ! समीपभागविलसद्देवाङ्गनाकरकलितैर्बुग्धसा-
गरनिरर्गलोत्सर्पकलोलतुल्यैश्चामरैरुपवीजितां करकलितकमलां
नवभूषाभूषितां जगत्परितापसमूलनाशिनीं त्वां प्रातः स्मरामीत्याह ।

म्यग्बीजितां तथा हस्तेनाऽलङ्कृतं पङ्कजं यस्यास्तां पुनरनल्पैर्व-
हुभिः अभिनवैर्नूतैराकल्पैर्भूषणैः शुभां कल्याणीं तथा जगता-
मातङ्कस्य । रुक्तापशङ्कास्वातङ्क इत्यमरः । कूलङ्कषां नाशिका-
मिति यावत् । सर्वकूलाभ्रकरीषेष्विति खच् । त्वाम् उपसि
काले स्मरामि । 'ब्राह्मे मुहूर्ते चोत्थाय चिन्तयेदात्मनो हित'-
मित्यभिधानात् । अत्राऽप्सरोगतरतिः कविगतां तां पुष्णीति
प्रेयोलङ्कारः । शार्दूलविक्रीडितम् ॥ १७ ॥

भूयासुस्ते त्वदीया मयि हरिदयिते स्थूललक्ष्याः कटाक्षा
यलिप्साव्यग्रभर्गाद्यमरविरचितैरञ्जलीनां प्रपञ्चैः ।
मन्थाद्रिक्षोभदुःस्थं कलशजलनिधेर्मध्यमुत्सृज्य वेलां
प्राप्तै रेजे सरोजैरिव नवरजनीनायकाऽऽलोकमूकैः ॥ १८ ॥

भूयासुरिति । हे हरिदयिते ! येषां कटाक्षाणां लिप्सया
लब्धुमिच्छया व्यग्रैर्भर्गाद्यमरैर्विरचितैः अञ्जलीनां प्रपञ्चैः स-
मूहैर्मन्थाद्रेः क्षोभेण दुःस्थं वासाऽनर्हं कलशजलनिधेर्मध्यम्
उत्सृज्य त्यक्त्वा वेलां तटं प्राप्तैः पुनः नवस्य तत्कालोदितस्य
रजनीनायकस्य चन्द्रस्याऽऽलोकेन प्रकाशेन मूकैर्मुकुलितैः ।
आलोकौ दर्शनोद्द्योतौ इत्यमरः । सरोजैः कमलैरिव रेजे शु-
शुभे । भावे लिट् । ते प्रसिद्धास्त्वदीयास्तावकाः स्थूललक्ष्या-
श्चतुर्विधपुरुषार्थदातारः । स्युर्वदान्यस्थूललक्ष्यदानशौण्डा व-

१८ हे हरिप्रिये ! यत्प्रेप्सोत्कण्ठितशिवादिदेवविधृतैरञ्जलि-
पुञ्जैर्मन्दरपर्वतविलोडनसबाधमुदधिमध्यमुत्सृज्य कूलं प्राप्तैरभिन-
वचन्द्रदर्शनमुकुलितैः कमलैरिवाऽशोभि, ते सकलेष्टवदान्यास्ता-
वकाः कटाक्षा मयि पतन्वित्याशास्ते ।

हुप्रदे इत्यमरः । कटाक्षा अपाङ्गदर्शनानि भूयासुः । आशंसायां
लिङ् । काव्यलिङ्गस्वरूपोत्प्रेक्षालङ्कारौ । स्रग्धरावृत्तमिदम् ॥ १८ ॥

अग्रे मुरारेररविन्दपीठे

हरित्करीन्द्रैरभिषिच्यमानाम् ।

अवेक्ष्य पुत्रीमखिलेश्वरीं त्वा-

मानन्दसिन्धौ निममज्ज सिन्धुः ॥ १९ ॥

अग्रे इति । अरविन्दपीठे हरित्सु दिक्षु । दिशस्तु ककुभः
काष्ठा आशाश्च हरित इत्यमरः । स्थितैः करीन्द्रैर्गजैरित्यर्थः ।
अभिषिच्यमानां पुनः अखिलस्य जगत ईश्वरीं नियन्त्रीं त्वां
कन्यां मुरारेर्हरेरग्रे अवेक्ष्य सिन्धुरपि त्वदीयः पिता आन-
न्दस्य सिन्धौ निममज्ज मग्नो बभूव । उपजातिर्वृत्तम् । रूप-
कालङ्कारश्च ॥ १९ ॥

प्रसभमुदधिकन्ये पश्यतां देवतानां

परमपुरुषवक्षःपीठमाढौकथास्त्वम् ।

सह दयिततमेन स्वैरकेलौ सतीनां

न खलु निजशिशूनां सन्निधिर्व्रीडहेतुः ॥ २० ॥

प्रसभमिति । हे उदधिकन्ये ! देवतानां पश्यतां पश्यतो दे-

१९ कन्याया योग्यवरलाभः पितुः परानन्दजनक इति विवा-
होत्सवे हरेः पुरतः कमलासनोपविष्टां दिग्गजैरभिषिच्यमानां ज-
गदीश्वरीं त्वामवलोक्य त्वत्पिता समुद्र आनन्दसागरे ममज्जेत्याह ।

२० हे सागरसुते ! सर्वेषु देवेषु पश्यत्सु हरेरुःपीठं त्वं
निःसङ्कोचमारूढवतीति सतीनां स्त्रीणां निजप्रियतमेन सह यथे-
च्छक्रीडायां शिशुसामीप्यं न लज्जाकरमित्युचितमेवेत्याह ।

वाननादित्येत्यनादरे पष्ठो । त्वं प्रसभं हठात् परमपुरुषस्य हरे-
र्वक्षःपीठमुरःस्थलं प्रति आढौकथाः आरोहणं कृतवती । दौकृ
गतावित्यस्माल्लङ् । तथा हि—सतीनां स्त्रीणां दयिततमेन
प्रियतमेन सह स्वैकेलौ यथेष्टक्रीडायां शिशूनां बालानां स-
न्निधिः सामीप्यं व्रीडहेतुर्लज्जाहेतुर्न भवति खलु निश्चयेनेत्य-
र्थः । मालिनीवृत्तम् । अर्थान्तरन्यासालङ्कारः ॥ २० ॥

कलितकलशसागरोर्मिगङ्गं

कमपि मुकुन्दमहःकलिन्दजौघम् ।

कनकसुहृदभूषयत्तवाभा-

विततिरतीव रमे सरस्वतीव ॥ २१ ॥

कलितेति । हे रमे ! कनकस्य सुहृदारक्तत्वात्तत्सदृशी-
त्यर्थः । तव आभाया विततिर्विस्तारः कालिता स्वीकृता क-
लशसागरस्य उर्मिल्लहरेर्व गङ्गा येन तं कमपि अनिर्वचनीयं
मुकुन्दमह एव श्यामवर्णत्वात्कलिन्दजाया यमुनाया ओघः
प्रवाहस्तं प्रति सरस्वतीव अभूषयत् । शोभयति स्म । इत्यने-
नाऽत्र लक्ष्मीप्रादुर्भावे त्रिवेणीसङ्गमः सूचितः । पुष्पताग्रा-
वृत्तम् ॥ २१ ॥

— — —

२१ अथ सुधासमुद्रतरङ्गरूपगङ्गासङ्गतं नारायणदेहकान्ति-
स्वरूपं यमुनाप्रवाहं कनकसवर्णा भवतीकान्तिः सरस्वतीवाऽतीव
शोभयामासेति सोऽयं त्रिवेणीसङ्गमः सम्पन्न इति तत्र सकलदु-
रितनिवर्हणश्रमत्वं सूचयन्नाह ।

द्युनदीशिशिरं शिरः पुरारे-
 भजतीन्दुर्भवती दयारसार्द्रम् ।
 हृदयं मुरहन्तुरब्धिजे वा-
 मुचितैव स्थितिरुद्भवाऽनुरूपा ॥ २२ ॥

द्युनदीति । हे आब्धिजे ! इन्दुश्चन्द्रः द्युनद्या भार्गीरथ्या
 शिशिरं शीतलं पुरारेः शङ्करस्य शिरो मस्तकं भजति, भवती
 त्वं तु दयारसेन आर्द्रं स्निग्धं मुरहन्तुर्पुरारेर्हृदयं भजति, अतः
 वां युवयोर्भ्रातृभगिन्योः स्थितः आसनम् उद्भवस्योत्पत्तेः
 अनुरूपा सदृशी उचिता योग्यैव । क्षीरोदादुत्पन्नयोर्भवतोः स-
 रसस्थले स्थितिरुचितेति कार्यस्य कारणसमत्ववर्णनात्समाल-
 ङ्कारः । औपच्छन्दसिकं वृत्तम् ॥ २२ ॥

कमले तोषयितुं त्वां
 कान्तभुजान्तरनिशान्तमुपयान्तीम् ।

कमले इति । हे कमले लक्ष्मि ! कान्तस्य हरेर्भुजान्तरमेव
 निशान्तं सदनं निशान्तपस्त्यसदनमित्यमरः । उपयान्तीं प्रा-
 प्तवतीं त्वां तोषयितुं हर्षयितुम् अथ अस्मै हरये ऽम्बुधिः
 क्षीराब्धिः प्रत्नं पुराणमपि अरीणं स्यन्नं रीणं स्तुतं स्तुताम-

२२ हे समुद्रजे ! चन्द्रस्तावद् गङ्गाप्रवाहशीतलं शिवशिरः,
 भवती च करुणारसार्द्रं मुरारेरुरो भजतीति सोदरयोः सरससा-
 गरसमुद्भूतयोर्युवयोः सरसस्थलाश्रयणं युक्तमित्याह ।

२३ हे रमे ! प्रियभुजान्तरालरूपान्तःपुरगतां भवतीं प्रसाद-

प्रायच्छत्तमथाऽस्मै

प्रत्नं रत्नगणमम्बुधिररीणम् ॥ २३ ॥

इति श्रीमद्वेङ्कटाध्वरिविरचिते श्रीमल्लक्ष्मीसहस्रे प्रादु-

र्भावस्तवको द्वितीयः सम्पूर्णतामगमत् ॥ २ ॥

त्यमरात् रीणो जीर्णः स न भवतीत्यरीणो नव्यः अनुपभु-
क्तस्तमित्यर्थः । रत्नगणं रत्नसमूहं प्रायच्छद् दत्तवान् । विवाह-
समये जामात्रे ऽत्यद्भुतं यौतकं ददाविति भावः । गूढोत्प्रेक्षा ।
घनचपला गीतिर्वृत्तम् ॥ २३ ॥

इति श्रीरावजीमहाराजाऽपरनाम्ना श्रीनिवासपण्डितेन

विरचितायां वालवोधिन्याख्यायां श्रीलक्ष्मी-

सहस्रटीकायां प्रादुर्भावस्तवको

द्वितीयः ॥ २ ॥

यितुं पयोधिः पुरातनमनुपभुक्तपूर्वं मणिगणं त्वत्प्रियाय विवाह-
महोत्सवे यौतकरूपेण व्यतरदित्याह ।

इति श्रीमानवल्ल्युपाख्यतैलङ्गरामशास्त्रिविरचितायां लक्ष्मी-

सहस्राऽवतरणनिःश्रेणिकायां प्रादुर्भावस्तवको

द्वितीयः सम्पूर्णः ।

अथ वक्षःस्थलाऽवस्थानस्तवकः ३ ।

वक्षःस्थलस्थां क्षीरोदसुतां यो जनकालये ।

व्यजिज्ञपत्प्रभवितुं स रामः श्रेयसे ऽस्तु नः ॥ ३ ॥

अथाऽस्मिन् तृतीये स्तवके लक्ष्म्या भगवतो हृदयाऽवस्थानकारणं वर्णयितुं प्रथमपद्ये हृदयङ्गमामिति तल्लिङ्गं निर्दिशन्मङ्गलमाचरति—

श्रये शेषाऽचलमणेः शार्ङ्गिणो हृदयङ्गमाम् ।

अनुकम्पामिवाऽकम्पामम्बामम्बुजवासिनीम् ॥ १ ॥

श्रये इति । शेषाऽचले शेषाद्रौ मणेरिव शोभमानस्य शार्ङ्गनामकं धनुरस्यास्तीति शार्ङ्गी तस्य हरेर्हृदयङ्गमां वक्षोवामभागे हेमरेखारूपेण वसन्ती, तथा चोक्तं भागवते रुद्रगीते—‘श्रिया ऽनपायिन्या क्षिप्तनिकषाऽश्मोरसोल्लस’दिति । श्रिया हेतुभृतया क्षिप्तः तिरस्कृतः निकषात्मा स्वर्णरेखाङ्कितो निकषपापाणो येन तादृशेनोरसा इति श्रीधराचार्यः । पक्षे हृदयस्थामकम्पामखण्डामिति यावत् । अनुकम्पां दयामिव अम्बुजवासिनीं पङ्कजस्थामम्बां लक्ष्मीं श्रये ऽवलम्बे । अनुष्टुप् वृत्तम् । उपमालङ्कारः ॥ १ ॥

१ अथ वक्षःस्थलाऽवस्थानस्तवकेन तृतीयेन स्तोतुकाम आदौ भगवतो वेङ्कटाऽचलपतेर्हृदये साक्षादचलां दयामिवविराजमानां कमलवासिनीं जननीमाश्रये इत्याह ।

कल्याणि दिव्यकरुणादिगुणाम्बुराशे
काङ्क्षाऽधिकाऽभ्युदयदायिकटाक्षलेशे ।
भद्राय दैत्यजिदुरःकृतनित्यवासे
भक्तिस्थिरेण मनसा भवतीमुपासे ॥ २ ॥

कल्याणीति । हे कल्याणि ! दिव्यानां करुणादिगुणानाम्
अम्बुराशे ! काङ्क्षाया अधिकम् अभ्युदयं दत्ते स तादृशः क-
टाक्षलेशो यस्याः । पुनः भद्राय जगत्कल्याणार्थं दैत्यजितो हरेः
उरसि कृतः नित्यं वासो यया तत्सम्बुद्धौ । भक्त्या स्थिरेण
एकतानेन मनसा भवतीम् उपासे भजे इत्यर्थः । काव्यलिङ्ग-
मलङ्कारः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ २ ॥

नालीकसम्भवभवादिसुराभिवन्द्ये
नानाविधाऽकृतकवाङ्मयमौलिवेद्ये ।
पाथोधिपुत्रि पतिवक्षसि नित्यहृद्ये
भान्तीमनन्यशरणो भवतीं प्रपद्ये ॥ ३ ॥

नालीकेति । हे नालीकसम्भवो ब्रह्मा भवः शिवस्तदादि-
सुरैरभिवन्द्ये ! तथा नानाविधानाम् ऋगादिभिन्नानामकृतका-

२ इदानीमाशाऽतिशायिफलदाननिपुणकटाक्षलवां लोकोत्तर-
दयादिगुणसमुद्ररूपां नारायणवक्षःस्थलनित्याऽवस्थितां कल्या-
णीं भगवतीं दृढभक्तिना चेतसा कल्याणप्राप्तये उपास्ते ।

३ सम्प्रति हे वाराशिसुते ! ब्रह्मशिवादिसुरवन्दनीयामनेक-
विधोपनिषद्वेद्यां हरिवक्षसि नित्यं विराजमानां भवतीमनितरगति-
रहं शरणमाश्रये इत्याह ।

नामकृत्रिमाणां वाङ्मयानां वेदानां मौलय उपनिषदस्ताभिर्वेद्ये
वेदनीये ! पुनर्हे पाथोधे; पुत्रि ! नित्यहृद्ये सदा प्रिये पत्युर्वक्षसि
भान्तीं भवतीं नाऽस्त्यन्यः त्वद्व्यतिरिक्तः शरणं यस्य सो ऽहं
कविः प्रपद्ये शरणं यामि । शरणं गृहरक्षित्रोरिखमरः । वसन्त-
तिलकावृत्तम् । काव्यलिङ्गम् ॥ ३ ॥

शय्यागृहं तव पिता जगतां नियन्तु-
भ्राता मृगाङ्क इतरः पुनरङ्गभूषे ।
वक्षस्यमुष्य वरदे त्वमवस्थिता त-
द्वालुभ्यमम्ब भवदीयमनन्यलभ्यम् ॥ ४ ॥

शय्येति । हे वरदे तव पिता सिन्धुर्जगतां नियन्तुर्हरेः
शय्यागृहं शयनस्थानं, भ्राता मृगाङ्कः अङ्गं नेत्ररूपो ऽवयवः सू-
र्याचन्द्रमसोर्नेत्रत्वात् । इतरः कौस्तभः भूषेति द्वयमप्यङ्गयोर्नेत्रहृद-
ययोर्भूषे । द्विवचनं यथासंख्याभिप्रायम् । अमुष्य हरेर्वक्षसि त्व-
म् अवस्थिता, ऽतः भवदीयं तस्य हरेर्वल्लभस्य भावो वालुभ्यम्
अनन्यलभ्यम् अनन्यसाधारणं; यथा भवती हरेर्वल्लभा तथा
ऽन्यत्किमपि नास्तीति भावः । वसन्ततिलकावृत्तम् । काव्यलि-
ङ्गमलङ्कारः ॥ ४ ॥

४ हे वरदायिन्यम्ब ! जगच्छासितुर्भगवतो हरेः शयनसङ्घं तव
पिता सागरः, चन्द्रः कौस्तुभमणिश्चेत्येतौ त्वद्भ्रातरौ नेत्ररूप-
तया हृदयाऽलङ्कारतया च शरीरभूषणरूपौ, अस्य च भगवतो व-
क्षसि त्वं कृताऽवस्थानेति त्वद्बन्धुवर्गो भगवतो ऽतिप्रियस्त्वञ्चाऽऽका-
न्ततद्भृदयेति इतराऽनवाप्यं ते पतिप्रीतिपात्रत्वमित्याह ।

भ्रातुर्विधोर्वसुसमृद्धयसहेषु पद्मे-

ष्वास्ते रमेत्यपयशःप्रशमाय नूनम् ।

सोदर्यकौस्तुभशुभावहमब्धिकन्ये

वक्षस्त्वमावससि वेङ्कटनायकस्य ॥ ५ ॥

भ्रातुरिति । हे अब्धिकन्ये भ्रातुर्विधोश्चन्द्रस्य वसुसमृद्धिः
किरणसमृद्धिर्द्रव्यसमृद्धिश्च तदसहेषु पद्मेषु सूर्यविकासिकमलेषु
रमा आस्ते इत्यपयशसोऽपकीर्तिः प्रशमाय नाशाय सोदर्यस्य
भ्रातुः कौस्तुभस्य शुभावहं मङ्गलावहं वेङ्कटनायकस्य हरेर्वक्षः
उरस्थलं प्रति आवससि । वक्ष इत्यत्र उपान्वध्याङ्गुस इत्याधा-
रस्य कर्मत्वं ज्ञेयम् । श्रीः पद्मवासिनीति तदानीन्तनवादस्तु
काकवदेवदत्तस्य गृहमिति वदुपपादनीयः । नूनमित्युत्प्रेक्षालङ्कारः ।
वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ ५ ॥

भगवतः प्रतिघो हृदि मा स्म भूतु

समुदयदृजिनेषु जनेष्विति ।

अवहिता जगदम्ब हिताय नो

हृदयमेव हरेरधितिष्ठसि ॥ ६ ॥

भगवत इति । समुदयन्ति समुद्भवन्ति दृजिनानि पापानि

५ हे समुद्रपुत्रि ! निजसोदरस्य चन्द्रस्य वसूनां (किरणानां
धनानां च) समृद्धयसहेषु कमलेषु लक्ष्मीर्वसतीति अकीर्तिं प्रमाप्य
किल त्वं सोदरान्तरकौस्तुभमणिविभूषिते भगवतो वेङ्कटपतेरुसि
वससीत्युत्प्रेक्षते ।

६ साम्प्रतं पापिषु मादृशेषु जनेषु हरेर्हृदयं क्रोधाध्मातं मा भू-
दिति सर्वदाऽस्माद्धितसम्पादनायाऽवहिता सती तदधितिष्ठसीत्याह ।

येषां तेषु । कलुषं वृजिनैनोऽघमित्यमरः । जनेषु मनुष्येषु विषये
प्रतिघः क्रोधः । प्रतिघा रुद्रक्रुधौ स्त्रियामित्यमरः । मा स्म भूव
नैव भवतु इति हेतोः अवहिता सावधाना त्वं नो ऽस्माकं हि-
ताय कल्याणाय हरेर्हृदयमधितिष्ठसि वससि । हृदयमित्यत्राऽधि-
शीङ्स्थाऽऽसां कर्मेति कर्मत्वम् । द्रुतविलम्बितं वृत्तम् । गूढो-
त्प्रेक्षालङ्कारः ॥ ६ ॥

फणिशैलपतेस्त्वमिन्दिरे

भवसि प्राणसमेति साम्प्रतम् ।

अमुना भवती यतः स्वयं

हृदये प्राणपदे निवेशिता ॥ ७ ॥

फणिशैलपतेरिति । हे इन्दिरे ! यतो भवती अमुना ह-
रिणा प्राणानां पदे प्राणस्य वा पदे स्थाने । हृदि प्राणौ गुदे
ऽपानः समानो नाभिर्भस्मस्थित इत्यादिना अपानादीनां स्थान-
पददर्शनान्मुख्यस्थानं स्वयं निवेशिता स्थापिता अतः फणि-
शैलपतेः श्रीहरेस्त्वं प्राणैस्तुल्या भवसीति साम्प्रतं युक्तम् । वै-
तालीयं वृत्तम् । अनुमानाऽलङ्कारः ॥ ७ ॥

उरगाद्रिपतेरुरःस्थलस्थे

भवती तद्गलशङ्खगर्भमुक्तैः ।

— — —

७ हे कमले ! त्वं हरेः प्राणतुल्येति लोकप्रसिद्धिर्युक्तैव, यत-
स्त्वमनेन प्राणनिवासस्थाने हृदये ऽवस्थापिता, समानयोरेव हि सा-
मानाधिकरण्यं घटने इत्याह ।

८ हे अम्ब ! वेङ्कटपतेर्वक्षःस्थले ऽवस्थिता त्वं तत्कन्धरारूप-

शुचिहारमहःसुरस्रवन्ती-

सलिलैरम्ब सदा ऽभिषिच्यसे त्वम् ॥ ८ ॥

उरगाद्रिपतेरिति । हे उरगाद्रिपतेः शेषाचलस्वामिनः श्री-
वासुदेवस्य उरःस्थलस्थे वक्षोदेशनिवासे कमले रमे ! तस्य
हरेर्गल एव शङ्खः । कम्बुर्ना वलये शङ्खे इत्यमरः । तस्य गर्भाद्
मुक्तैश्च्युतैः शुचिहारस्य स्वच्छमुक्ताहारस्य महस्तेज एव सुर-
स्रवन्ती भागीरथी तस्याः सलिलैर्जलैः सदैव त्वमभिषिच्यसे
ऽभिषेकवती क्रियसे । अहो महद्भाग्यं तवेत्यर्थः । औपच्छन्दसिकं
वृत्तम् । परिणामरूपकालङ्कारौ ॥ ८ ॥

कुमारि क्षीराब्धेः कुसुमसुकुमाराङ्गि भवती

नवं पद्मं सद्य म्रदिमरमणीयं विजहती ।

शरण्ये त्रातुं नः शरकिणघनं कौस्तुभशिला-

कठोरं गाढोरः श्रयसिं कृपया कैटभरिपोः ॥ ९ ॥

कुमारीति । हे क्षीराब्धेः कुमारि दुग्धोदकन्ये, पुनः शरण्ये
साधुः शरण्या तत्सम्बुद्धौ । तत्र साधुरिति यत् । तथा हे कुसुम-

कम्बुमध्येः त्वष्ट्रैः शुभ्रमौक्तिकदामकान्तिरूपगङ्गाजलैर्निरन्तरमभि-
षिक्ता भवसीति वक्षःस्थलस्थितायास्तवोपरि हारस्य विलुण्ठनाद् ग-
ङ्गाजलैरभिषिच्यसे इवेत्याह ।

९ हे पुष्पकोमलाङ्गि दुग्धोदधिपुत्रि ! त्वं सौकुमार्यरमणीयम-
भिनवं कमलरूपं सदनं परित्यजन्ती सती वाणकिणसङ्कुलं कौ-
स्तुभशिलापरुपं कैटभारैर्वक्षो ऽस्मान् परित्रातुमेव कृपया ऽधिति-
ष्ठसीति स्वसुखमविचिन्त्या ऽस्मद्रक्षणे यतसे इत्याह ।

सुकुमाराङ्गि पुष्पकोमलमूर्ते ! भवती भ्रदिन्ना मार्दवेन रमणीयं सुन्दरं नवं नूतनं पद्मं सद्मं कमलरूपं गृहं विजहती परित्यक्तवता सती नो ऽस्मान् भक्तान् त्रातुं कृपया कैटभरिपोः श्री-हरेः युद्धे रिपुविसृष्टशराणां प्रहारजनितैः किणैः । घट्टे इति लोके । घनं कठिनम् । घनं निरन्तरं सान्द्रमित्यमरः । तथा कौस्तुभ एव रत्नत्वाच्छिला तथा कठोरं निष्ठुरं गाढं दुरवगाहमित्यर्थः । प्रगाढं भृशकृच्छ्रयोरिसमरः । उरो वक्षःस्थलमेव श्रयसि यतः, ततः स्वयं दुरवगाहस्थले स्थित्वा ऽपीतर-सुखकरणरूपं विलक्षणदयालुत्वमिति भावः । शिखरिणीवृत्तम् । काव्यलिङ्गगूढोत्प्रेक्षे ॥ ९ ॥

श्रीवत्साङ्कं चिरतरमुरःसीमगोष्ठं मुरारे-
रध्यासीनामनघहरितोदारकान्त्या ऽभिरामम् ।
कल्याणि त्वामतुलममृतं संश्रितानां दुहानां
क्षीराम्भोधेः समुदितवतीं ब्रूमहे कामधेनुम् ॥ १० ॥

श्रीवत्साङ्कमिति । हे कल्याणि हे कुशले ! श्रीमान् वत्सस्तर्णाकः अङ्को यस्य । अन्यत्र श्रीवत्सनामको ऽङ्को यस्य । कलङ्काङ्कौ लाञ्छनं च चिन्हं लक्ष्म चेत्यमरः । पुनश्च अनघा निर्दोषा हरिता हरिद्वर्णा उदारा महती च या कान्तिस्तया, पक्षे

— — —

१० हे शुभे ! हरेः श्रीवत्साङ्कं (सशोभनार्णकाऽलङ्कृतं श्रीवत्सनामकचिन्हसहितञ्च) अनघहरितोदारकान्त्या (अदुष्टतृणकान्त्या निर्दोषहरितवर्णकान्त्या च) सुन्दरं मुरजितो वक्षःस्थलसामरूपं गोष्ठम् अधिष्ठितां, तथा आश्रितानां निरुपमम् अमृतं (पीयूषं मोक्षं च) दुहन्तीं दुग्धसमुद्रोद्भूतां त्वां कामगर्वी कथयाम इति श्लेषेण भगवत्याः कामधेनुत्वं साधयति ।

अनघानाम् आरोग्यकारकाणां हरितानां दूर्वाणां तत्प्रभृति-
तृणानामित्यर्थः । हरिता स्त्री च दूर्वायां हरिद्वर्णयुते ऽन्यवदिति
मेदिनी । उदारया इतस्ततः प्रसृत्वरत्वान्महत्या कान्त्या ऽभि-
रामं सुन्दरम् उरसः सीमैव गोष्ठं गोस्थानम् । गोष्ठं गोस्था-
नकं, सीमसीमे स्त्रियामित्यमरौ । अध्यामीनां स्थितां तथा
ऽतुलं निरुपमं प्रचुरं चाऽमृतं मोक्षं दुग्धं च संश्रितानां दुग्धे सा
दुहाना तां, दुह प्रपूरणे शानच् । क्षीराम्भोधेः समुदितवतीं प्रा-
दुर्भूतां त्वां कामधेनुं ब्रूमहे वदामः । श्लेषरूपकाऽलङ्कारौ ।
मन्दाक्रान्तावृत्तम् ॥ १० ॥

विश्वाऽतीतो जयति वृजिनहासदो वासुदेवः

पद्मे तस्याप्युपरि महिमा भासते तावकीनः ।

क्षेत्रज्ञानां हृदयमनिशं कञ्जनाभो ऽधिशेते

तस्यापि त्वं हृदि हृततमोराजसे राजसे या ॥ ११ ॥

विश्वातीत इति । हे पद्मे हे कमले ! वृजिनस्य पापस्य
ह्रासं नाशं ददाति सः । आतो ऽनुपसर्गइति कः । कलुषं वृ-
जिनैनोघमित्यमरः । वासुदेवः श्रीवेङ्कटपतिः विश्वमशेषम् अ-
तीत्य आतक्रम्य वर्तते । विश्वमशेषं कृत्स्नमित्यमरः । जयति
विश्वमतीत्य शोभते । तस्य वासुदेवस्याप्युपरि ऊर्ध्वं तवायं ता-
वकीनस्त्वदीय इत्यर्थः । महिमा माहात्म्यं भासते प्रकाशते तदेव
दर्शयति—कञ्जं कमलं नाभौ यस्य स कञ्जनाभो विष्णुः । क्षे-

११ हे जननि ! पापनाशको वासुदेवस्तावद् लोकोत्तरः, त-
स्याप्युपरि त्वदीयं माहात्म्यं राजते, यतो हि स कमलनाभः प्राणिनां
हृद्देशमधितिष्ठति, तस्यापि तिरस्कृतरजस्तमोगुणे हृदि या त्वं शोभसे
इति भगवतो ऽपि भगवतीमहिम्नः श्रेष्ठतां वर्णयति ।

त्रज्ञानां जीवानां हृदयम् अधिशेते ऽधितिष्ठति त्वं तु तमः
तमोगुणः रज एव राजसं रजोगुणः स्वार्थे ऽण् । हृते नष्टे त-
मोराजमे यस्मात्तादृशे शुद्धसत्त्वमये इत्यर्थः । तस्य हरेरपि हृदि
राजमे शोभां प्राप्नोषि । मन्दाक्रान्तावृत्तम् । काव्यलिङ्गसारा-
लंकारौ ज्ञेयौ ॥ ११ ॥

वीक्षन्ते ये वेङ्कटक्षमाभृदिन्दोः

सूरस्थाने शोभमानामिह त्वाम् ।

दुग्धोदन्वत्पुत्रि दिव्यं पदं ते

सूरस्थानं हन्त भित्त्वा विशन्ति ॥ १२ ॥

वीक्षन्ते इति । ये प्राणिनः वेङ्कटक्षमाभृति वेङ्कटगिरौ इ-
न्दोरिव प्रकाशमानस्य हरेः सूरस्थाने शोभमानवक्षःस्थले
शोभमानां त्वाम् इहाऽस्मिन् लोके वीक्षन्ते साक्षात्कुर्वन्ति, ते
नराः हे दुग्धोदन्वतः क्षीरसागरस्य पुत्रि कन्ये रमे ! दिव्यं पदं
तद्रूपं सूरस्थानं सूर्यमण्डलं भित्त्वा भेदनं कृत्वा विशन्ति प्रवि-
शन्ति । यथा त्वं सूरस्थानस्था तथा ते भवन्तीति स्वसारूप्य-
दानाऽधिकत्वपर्यवसायीदं वचनं ज्ञेयम् । हन्त हर्षे । कर्मिज्ञा-
निभेदेन आवृत्त्यनावृत्तिरूपा द्विविधा हि गतिः । तत्र 'गत्वा
चान्द्रमसं लोकं सोमपाः पुनरेष्यन्ती'त्याद्या । द्वितीया तु 'सूर्य-
द्वारेण ते यान्ति पुरुषं विश्वतोमुखम्' इत्यादिनोक्ता । स्मृ-

— — —

१२ हे क्षीराब्धिमुते ! वेङ्कटाऽचलेन्दोर्भगवतः शोभने उरःस्थले
राजमानां त्वां ये जना वीक्षन्ते ते सूर्यमण्डलं भित्त्वा परमं पदं मो-
क्षरूपं लभन्ते इति त्वद्दर्शनं योगिजनलक्ष्यसूर्यमण्डलभेदपूर्वका-
ऽपवर्गप्रदमित्याह ।

तिरपि 'धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः षण्मासा दक्षिणायनम् । तत्र चान्द्रमसं ज्योतिर्योगी प्राप्य निवर्तते । अग्निज्योतिरहः शुक्रः षण्मासा उत्तरायणम् । तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जना' इति । अतः पुनरावृत्तिरूपं कर्मिमार्गं त्यक्त्वा 'द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमण्डलभेदिनौ । परिव्राज्योगयुक्तश्चरणे चाऽभिमुखो हतः' इति स्मृत्या 'य एवं विद्वानुदगयने प्रमीयते देवानामेव महिमानं गत्वा ऽऽदित्यस्य सायुज्यमित्याद्यान्नातां गतिं यान्ति मुक्ता भवन्तीत्यर्थः । शालिनीवृत्तम् । समालङ्कारः ॥ १२ ॥

बलिवसुमुषः प्रहर्षादुच्चोरस्थलमुपेत्य कमले त्वम् ।

अस्माकमपथगानां हरसे चिरकालसञ्चिदानर्थान् ॥ १३ ॥

बलीति । हे कमले ! त्वम् उपेन्द्रावतारे वामनरूपेण बलिनामकस्य दैत्यराजस्य वसु धनं मुष्णातीति तस्य हरेः । पक्षे बलिनामपि वसुमुष उच्चम् उरःस्थलं श्लेषेण चोरस्य स्थलं चोपेत्याऽधिगत्य अपथगानाम् अधर्मगामिनाम् अन्यत्र न पन्था इत्यपथं, पथो विभाषेति टचि अपथं नपुंसकमिति नपुंसकत्वम् । 'आद्वाद्' इति लोके । तेन गच्छन्ति तेषामस्माकं चिरकालेन बहुकालेन सञ्चिताः सम्पादिताश्च ते अनर्थाश्च तान् इत्येकं

—

१३ हे रमे ! त्वं बलिवसुमुषः (बलिचक्रवर्तिधनाऽपहारिणो हरेः, बलवद्धनचोरस्य च) उच्चोरस्थलम् (उन्नतं वक्षःस्थलम्, उन्नतचोरस्थानं च) प्राप्याऽपथगानाम् (असाधुमार्गगामिनां, मार्गं विहाय चरताश्च) अस्माकं बहुकालोपार्जितान् अनर्थान् चिरोपार्जितानि धनानि चाऽपहरसीति चोरस्थानाऽवस्थितायास्ते परधनाऽपहारो युक्त एवेति श्लेषेण वदन् भगवदुरःस्थिता त्वं पापिनामस्माकं निखिला आपदो हरसीत्याह ।

पदं लक्ष्मीपक्षे । अन्यत्र चिरकालेन ढब्बूकं ढब्बूकमिति कृत्वा
सञ्चितानर्जितान् अर्थान् वित्तानि हरसि तव चोरस्थलस्थिता-
यास्ते उचितमेवेति भावः । गीतिर्वृत्तम् । समालङ्कारः ॥ १३ ॥

शशिलेखा भवती च श्रीरब्धेर्निर्गते तयोराद्या ।

धारयति कृष्णमन्तः कृष्णेनाऽन्तस्तु धार्यते चरमा ॥ १४ ॥

शशिलेखेति । शशो लाञ्छनं विद्यते यस्मिन्नस्य शशि-
नश्चन्द्रस्य लेखा कलापङ्क्तिः भवती लक्ष्मीश्चेति उभे द्वौ हे श्रीः !
अब्धेः सकाशान्निर्गते, तयोर्मध्ये आद्या शशिलेखा अन्तरभ्य-
न्तरे कृष्णं कालिमानं धारयति, चरमा द्वितीया भवती तु
कृष्णेन श्रीवासुदेवेन अन्तः हृदि धार्यते । अत्र श्लेषेण चरमा
रमा धार्यते इत्युपमेयाऽधिक्यपर्यवसायिव्यतिरेकालङ्कारो ज्ञेयः ।
गीत्यार्यावृत्तम् ॥ १४ ॥

वनमालया प्रमुषितां विश्वविभोर्भुजलतैकविटपान्तः ।

कामपि कनकलतां त्वां कलशाऽकूपारकन्यके मन्ये ॥ १५ ॥

वनमालयेति । हे कलशाऽकूपारस्य कन्यके ! वनमालया

१४ हे श्रीः ! समुद्रादाविर्भूतयोश्चन्द्रकलाभवत्योर्मध्ये चन्द्र-
कलाऽन्तः कृष्णं (कृष्णवर्णं) दधाति, भवती च कृष्णेन (हरिणा)
अन्तर्धार्यतइति उभयोः कृष्णसम्बन्धे समाने ऽपि कृष्णेनाऽन्त-
र्धृतत्वेन भवत्यास्ततो व्यतिरेक इति श्लेषेणाह ।

१५ हे अमृतोदधिसुते ! जगत्प्रभोर्हरेर्भुजलताशाखाऽन्तराले
वनमालया (भगवद्धृतया आपादलम्बिन्या स्रजा, वनपङ्क्त्या च)
आवृतां त्वामनिर्वचनीयरूपां सुवर्णवल्लीं मन्ये इत्याह ।

‘आपादलम्बिनीं मालां वनमालां विदुर्बुधा’ इत्युक्तलक्षणाया प्रमुषिताम् आच्छादिताम् । अपूर्ववल्ली हि प्राचीरेण आस-
मन्ताद्गोप्यते । पक्षे वनस्याऽरण्यस्य माला पङ्क्तिस्तया मुषितां,
विश्वविभोर्जगत्प्रभोर्भगवतो भुजलताया एको यो विटपो वि-
स्तारस्तस्यान्तः कामपि कनकवल्लीं त्वां मन्ये तर्कयामि । अत्र
विश्वविभोरिन्द्रनीलावटपस्येति पाठे कल्पिते विच्छित्तिविशेषः ।
यथा विटपो ऽस्त्यस्य स विटपः, अर्शआद्यच् । इन्द्रनीलमयवृक्षस्य
सम्बन्धिनीं कनकलतां मन्ये तर्कयामि । इन्द्र आत्मा नीलः वि-
टपो जारवर्यश्च तस्येत्यन्यत्र । रूपकश्लेषौ । गीतिवृत्तम् ॥ १५ ॥

परमतुलशीतमनघे वनमालासं सुलक्ष्मणाकलितम् ।

कलयसि सद्रूपयुतं वक्षोदेशं हरेर्महारामम् ॥ १६ ॥

हे अनघे रमे ! हरेर्वक्षोदेशं कलयसि आश्रयसि । कीदृशं

१६ हे निर्दोषे ! त्वं भगवतो वक्षःस्थलमेव महान्तमाराममुप-
घनं, श्रेष्ठं रामं दाशरथिं वा, बलरामं वा आश्रयसीति प्रतिपादयन्
तदुचितानि विशेषणानि विन्यस्यति—वक्षः परमया तुलस्या यु-
क्तम्, आरामश्च श्रेष्ठतुलसीवृक्षोपशोभितः, उत्कृष्टो ऽतिशीत-
लश्च वा, दाशरथिश्च श्रेष्ठो निरुपमवैदेहीयुक्तश्च । बलरामश्च श्रेष्ठो
निरुपमलाङ्गलपद्धतियुक्तश्च । तथा—आपादलम्बिमालोपशो-
भितं वक्षः, वनपङ्क्तिपरिगतश्चाऽऽरामः, वनवासित्वात्तदाप्तो दाश-
रथिः, आपादलम्बिबल्लभूषितश्च बलभद्रः । एवम्—शोभनश्रीव-
त्साख्यचिह्नाङ्कितं हरिवक्षः, सारसाङ्गनोपशोभित आरामः,
लक्ष्मणाख्यभ्रात्रा युक्तो दाशरथिः, शोभनलक्षणेन सौभाग्यव्य-
ञ्जकेनाऽन्वितो बलभद्रः । अपि च—सता रूपेण युतं वक्षः, सद्भिर्दु-
भिः (तरुभिः) युत आरामः, साधुना ऽऽकारेण सौन्दर्येण वा युतो
दाशरथिः, सीरी च । अत्र श्लेषादौ शकारसकारयोरभेदस्य क-
विसमयसिद्धत्वेन अतुलशीतमित्यादेरर्थान्तरस्य बोधे न प्रतिबन्ध
इति विभावनीयम् ।

महान्तमारामं राममिव च स्थितम् । वक्षःपक्षे परमां तुलसीं
तद्रचितमालाम् इतं प्राप्तम् । आरामपक्षे परमत्यन्तम् अतुलं शीतं
यस्मिन् । रामपक्षेऽपि अतुला सीता स्त्री यस्य तम् । पुनर्वनमालां
तत्संज्ञकमालाम् आप्तः । रामपक्षे सीतान्वेषणे वनं मालश्राप्तौ
येन तम् । मालो ग्रामान्तराऽटवी इत्यभिधानचिन्तामणौ । तथा
सुलक्ष्मणा श्रीवत्सचिह्नेन सारस्या भ्रात्रा लक्ष्मणेन च
कलितं युक्तम् । लक्ष्मणं नाम्नि चिह्ने च सारस्यां लक्ष्मणा
क चिदिति मेदिनी । सत् उत्तमं रूपम् आकारः सौन्दर्यं च ।
सन्तो द्रवः वृक्षाश्च तदुपयुतम् । रूपं तु श्लोकशब्दयोः । पशावा-
कारसौन्दर्ये नाणके नाटकादिषु इति हेमचन्द्रः । अथ बलरा-
मपक्षेऽपि परम् अत्यन्तम् अतुला सीता लाङ्गलपद्धतिर्यस्य
तं महाहलत्वात् । ईषा लाङ्गदण्डः स्यात्सीता लाङ्गलपद्धतिरित्य-
मरः । अन्यविशेषणानि तूक्तार्थानि योजनीयानि । गीतिर्दृ-
त्तम् । श्लेष उपमा च ॥ १६ ॥

दृष्टात्मप्रतिबिम्बकेषु मणिषु द्राग्निन्दरे मा स्मभू-
दन्तःस्थेष्ववलान्तरस्थितिधिया कोपस्तवेत्यच्युतः ।
शङ्कोन्मेषकथापथाऽतिपतितं संत्यक्तरत्नान्तर-
स्तं त्वत्सोदरमेव कौस्तुभमणिं धत्ते भुजाभ्यन्तरे ॥ १७ ॥
दृष्टेति । हे इन्दरे ! दृष्टम् आत्मनः प्रतिबिम्बं येषु तेषु अ-

१७ अथ भुजयोर्मध्ये वक्षःस्थले इतराणि रत्नान्युपेक्ष्य भगवता
कौस्तुभ एव कस्माद्विद्यते ? इत्याशङ्क्य इतरमणिधारणे सांनिध्यात्
तत्र तव प्रतिबिम्बे पतिते तत्राऽन्याङ्गनास्थितिभ्रमेण तव कोपो मा
भूदिति रत्नान्तराणि परित्यज्य भगवान् त्वद्भावतया त्वच्छङ्का-
नास्पदं कौस्तुभमेव धत्ते इत्याह ।

अवलान्तराणामन्यभार्याणां स्थितिरस्ति किमिति धिया तव कोपो
न्तःस्थेष्ववयवस्थेषु मणिषु हीरकादिरत्नेषु द्राक् शीघ्रमापाततोपि
मा स्म भून्नैव भवतु इत्यभिप्रायेण संत्यक्तानि हृदयधार्याणि
रत्नान्तराणि येन सः हरिः शङ्काया उक्तलक्षणाया उन्मेषो ऽङ्कु-
रः तस्य कथापथं वार्तामार्गमतिपतितम् अतिक्रान्तं तं प्रसिद्धं
त्वत्सोदरं कौस्तुभं मणिमेव भुजयोरभ्यन्तरे वक्षसि धत्ते । हृ-
दये हि धृते कौस्तुभे तत्र प्रत्यासन्त्या प्रतिफलितस्य दर्शने ऽपि
न स्यन्तरशङ्का, परमहितकारिसोदरत्वेन तत्र तदसम्भवात् । यत्तु
तत्र दृश्यते तत्प्रतिबिम्बमेवेत्येवमेवाऽन्यमणिगतस्त्रियोपि मत्प्र-
तिबिम्बान्येवेति विवेकेन कोपाऽनुद्भव इत्याशयेन तमेव धृत-
वानिति भावः । गूढोत्प्रेक्षालङ्कारः । शार्दूलविक्रीडितम् ॥ १७ ॥

सस्नेहपूर्तिरुदितत्रिदशोपजीवी

दीप्रो हरेरुरसि देवि तवेष्टगेहे ।

अस्माकमान्तरतमः प्रशमय्य मुक्ते-

मार्गं प्रकाशयतु कौस्तुभरत्नदीपः ॥ १८ ॥

सस्नेहेति । हे देवि ! तव इष्टगेहे प्रियगृहरूपे हरेरुरसि
स्नेहस्य प्रीतेः पूर्या पूर्णतया सहितः तैलपूर्तिसहितश्च । स्नेहः
स्यात्पुंसि तैलादिरसद्रव्ये च सौहृदे इति मेदिनी । तथा उद-

१८ हे देवि ! त्वत्प्रियसङ्गानि हरेरुरसि सस्नेहपूर्तिः (प्रेमपर्या-
प्तिसहितः तैलपूर्तियुक्तश्च) उदितत्रिदशोपजीवी (उत्पन्नदेवतो-
पजीवनः, समुत्पन्नसूत्रत्रयनिर्मितवर्त्युपजीवी च) दीप्रः (प्रका-
शमानः, उज्ज्वलश्च) कौस्तुभरत्नमेव दीपो ऽस्मदान्तराऽज्ञानाऽन्ध-
कारं विनाश्य मुक्तिमार्गं प्रदर्शयत्विति प्रार्थयते ।

तोत्पन्ना त्रिदशानामुपसेवा भोगेच्छा ऽस्त्यस्मिन् पक्षे तिसृणां
दशानां वर्तीनाम् उपसेवा ऽस्त्यस्येति । दीपः प्रकाशमानः कौ-
स्तुभ एव रत्नदीपः अस्माकमान्तरं हृत्स्थं तमो ऽज्ञानं प्रशमय्य
शान्तिं नीत्वा मुक्तेर्मार्गं तत्त्वज्ञानं प्रकाशयतु प्रदर्शयतु । वस-
न्तातलकावृत्तम् । रूपकश्लेषालङ्कारौ ॥ १८ ॥

सरसिजनिलयापि वैभवेन

स्फुरसि निरेनसि मानसे मुनीनाम् ।

उरसि मुररिपोरुपोढहारे

शिरसि च देवि गिरां पुरातनीनाम् ॥ १९ ॥

सरसिजेति । हे देवि ! सरसिजं कमलं तदेव निलयो
गृहं यस्यास्तादृश्यपि त्वं वैभवेन व्यापकत्वेन मुनीनां मनन-
शीलानां निरेनसि निष्पापे मानसे हृदि । स्थान्तं हृन्मानसं मन
इत्यमरः । स्फुरसि प्रकाशसे । तथा उपोढः धृतः हारो येन
तास्मिन्मुररिपोर्हरेरुरसि वक्षसि । उरो वत्सं च वक्ष इत्यमरः ।
स्फुरसि । तथा पुरातनीनां प्राचीनानां गिरां वेदलक्षणानां
शिरसि उपनिषत्सु च स्फुरसि । अत्रैकस्यापि श्रीदेवीवस्तुनो
ऽनेकत्र वर्णनाद्विशेषालङ्कारः । पुष्पिताग्रावृत्तम् ॥ १९ ॥

शुभश्रीवत्साङ्गं शुचिरुचिरहारं मुररिपो-

स्तमालाभं वक्षस्तरलवनमालासुरभिलम् ।

१९ हे देवि ! कमलवासिन्यपि त्वं सर्वव्यापकतया ऽनघे मु-
निजनमानसे, धृतहारे हरेरुरसि, उपनिषत्सु च प्रकाशसे इत्याह ।
२० हे जगद्म्ब ! श्रीवत्सचिह्नचिह्नितं शुभ्रसुन्दरहारधा-

परिष्कुर्वाणां त्वां भवजलधिशोषाय कलये

जगन्मातः प्रातस्तनजलजदायादवदनाम् ॥ २० ॥

शुभमिति । शुभं कल्याणं श्रीवत्सरूपम् अङ्कश्चिन्हं य-
स्मिन् । तथा शुचिः शुद्धो रुचिरः सुन्दरश्च हारो यस्मिन् ।
तथा तमालवृक्षवदाभा कान्तिर्यस्य । तालः स्कन्धस्तमाल इ-
त्यमरः । पुनस्तरलया चञ्चलया वा मुख्यया वनमालया सु-
रभिलं तरलश्चञ्चले षिङ्गे हारमध्यमणावपीति मेदिनी । मुररि-
पोर्वक्षः प्रातः परिष्कुर्वाणामलङ्कुर्वाणां त्वां प्रातर्भवं प्रातस्तनम् ।
सायश्चिरामत्यादिना ल्युटि तुद् च । यज्जलजं कमलं तस्य
दायादो बन्धुस्तत्सदृशमित्यर्थः । वदनं यस्यास्तां त्वां भवज-
लधेः संसारसिन्धोः शोषाय कलये हृदीति शेषः । अथ च
हरेर्वक्षः शुभं तत् । सशयोरभेदात्सुभं सुष्ठु अचलं दक्षिणध्रुव-
त्वात् भं तारा यस्य तदगस्त्यरूपं तत्परिष्कुर्वाणां ततोप्यति-
समर्थाम् इत्ययं भवजलधिशोषकत्वे यथाकथं चिद्धेतुर्योज-
नीय इति विभावनीयं सुधीभिः । शिखरिणीवृत्तम् । उप-
मालङ्कारः ॥ २० ॥

प्राचीनवाक्परिषदां परतत्त्वचिन्तां

व्यालेन्द्रभूधरपतिर्व्यपनेतुकामः ।

कान्तो बिभर्ति भवतीं कलशाब्धिकन्ये

रि तमालनीलं चलद्वनमालासुगन्धि हरेरुरो ऽलङ्कुर्वाणां प्राभाति-
कसरोरुहसमानवदनां त्वां संसारसागरशोषणाय संश्रये इत्याह ।

२१ अथ हं सागरसुते ? वेङ्कटपतिरुपनिषत्प्रतिपाद्योत्कृष्टतम-
तत्त्वचिन्तादूरीकरणायेव सर्वदा परचित्सफूर्तिर्दृश्ये ऽस्त्विति वि-

भूषाविशेषमिव देवि भुजान्तराले ॥ २१ ॥

प्राचीनेति । हे कलशाब्धिकन्ये क्षीरसमुद्रतनये देवि रमे ! प्राचीनवाक्परिषदां वेदवाक्समूहानां परतत्त्वविषये उत्कृष्टवस्तुविषये या चिन्ता ताम् । स्याच्चिन्ता स्मृतिराध्यानमित्यमरः । व्यपनेतुं दूरीकर्तुं काम इच्छा यस्य सः । व्यालेन्द्रभूधरस्य शेषाद्रेः पतिः श्रीहरिः भवतीं प्रति भुजयोरन्तराले वक्षःस्थले भूषाविशेषमिव विभर्ति धत्ते । श्रीरेव हि परतत्त्वं हृद्यत्वात्ततो नाऽन्यादिति सूचयितुमिति भावः । वसन्तातिलकावृत्तम् । उत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ २१ ॥

स्वभावादुन्मीलङ्कुलसुमनःकोमलतनो-

स्तव क्लेशाशङ्काकुलितहृदयेनापि हरिणा ।

त्वदाक्रान्ते हन्त व्युदसितुमुरस्यम्ब पुलका

न शक्यन्ते पद्मे, न खलु सुलभः कण्टकजयः ॥ २२ ॥

स्वभावादिति । हे अम्ब ! स्वभावात्स्वतः उन्मीलन्त्यः विकसन्त्यश्च ताः वकुलवृक्षस्य सुमनसः पुष्पाणि ता इव कोमला तनुर्यस्याः तस्यास्तव क्लेशो भविष्यतीत्याशङ्कया आकु-

चार्य त्वां वक्षःस्थले ऽलङ्कारविशेषमिव धारयतीति वदन् त्वमेव सकलोपनिषत्प्रतिपाद्यपरतत्त्वरूपा ऽसीति सूचयति ।

२२ हे मातः ! निसर्गविकसत्केसरकुसुमसुकुमारशरीरायास्तव पीडाशङ्कया विह्वलान्तःकरणेनापि भगवता त्वदधिष्ठिते वक्षःस्थले समुदित्वरा रोमाञ्चा अपनेतुं न शक्यन्ते इति कण्टकजयः (रोमाञ्चविजयः, श्रुद्रशत्रुविजयश्च) न सुकर इत्यर्थान्तरन्यासमुक्तेन श्लेषेण समर्थयन् भगवतः प्रेमा सार्वदिकस्त्वयि विलसतीत्याह ।

लितं हृदयं यस्य तादृशेनापि हरिणा हन्त इति खेदे त्वया
आक्रान्ते ऽधिष्ठिते ऽप्युरसि पुलका रोमाश्चाः व्युदसितुं निर-
सितुं न शक्यन्ते त्वत्सम्पर्कादिति भावः । अत्रार्थान्तरं—कण्ट-
कानां चोराणां कण्टकः क्षुद्रशत्रौ च चर्मस्थानकदोषयोरिति
विश्वः । तेषां जयः खलु निश्चयेन सुलभो न भवति । याव-
द्भवदवस्थानं तावत्कण्टकाऽवस्थानं तदभावे तदभावः, स तु
नास्तीति न तदपसरणशक्यतेति भावः । कण्टकजयस्तु न खलु
सुलभ एव । नखं लुनातीति नखलु नाराचिका तथा सुलभ
इति मतान्तरे समासोक्तिः । शिखरिणीवृत्तम् ॥ २२ ॥

निरत्ययं नीलमहोनिधानं

कान्तं मुकुन्दाभिधमिन्दिरे त्वम् ।

निरञ्जनैरेव जनैर्गृहीतं

वीक्ष्य स्थिता वक्षसि रक्षितुं किम् ॥ २३ ॥

निरसयामेति । हे इन्दिरे निरत्ययं निर्वाधं नीलमहसां नि-
धानं पक्षे अहो नीलम् एतन्नामकं निधानं निधिरूपं मुकुन्दं श्री-
कृष्णं तन्नामकं निधिं च कान्तं पतिं सुन्दरं च निरञ्जनैरुपाधि-
बाधारहितैरन्यत्र दर्शनसाधनाञ्जनरहितैरपि जनैर्गृहीतं वीक्ष्य

---

२३ हे इन्दिरे! निरपायं नीलमहोनिधानं (नीलकान्तिम्, अहो,
नीलनामकं निधिं च) मुकुन्दाभिधमं कान्तं (पतिं, सुन्दरं च)
निरञ्जनैः (योगिभिः, सिद्धाञ्जनविधुरैरपि च) गृहीतं (प्रत्यक्षी-
कृतम्, उपात्तं च) अवश्यं तद्रक्षणाय वक्षसि स्थिता ऽसि कि-
मिति उत्प्रेक्षमाणो योगिजनध्येयस्य भगवतो वक्षःस्थले त्वं स्थिता-
सीति अहो ते माहात्म्यमित्याह ।

त्वं रक्षितुं वक्षसि हृदि अवस्थिता किं ? न हि रक्षकसद्भावे नि-
ध्यपहरणं मायामद्भावे च भगवद्ग्रहणमिति भावः । यदाहामर-
सिंहः—मुकुन्दकुन्दनीलाश्च खर्वश्च निधयो नवेति । उपजाति-
वृत्तम् । श्लेषफलोत्प्रेषालङ्कारौ ॥ २३ ॥

जननि पुण्यसि तामरसं पदं .

वितनुषे च नताऽमरसंपदम् ।

परमुरस्फुरणप्रतिरोधिनः

परमुरःस्फुरणं नयसे ऽद्भुतम् ॥ २४ ॥

जननीति । हे जननि ! तामरसं कमलरूपं पङ्केरुहं ताम-
रसमित्यमरः । पदं स्थानं पुण्यसि पुष्टं करोषि । तथा नता-
नाम् अमरसम्पदं देवसम्पत्तिं वितनुषे ददासि । परस्य शत्रोः
मुरनामकदैत्यस्य स्फुरणं वीर्यं प्रतिरुन्धे तस्य श्रीहरेः परं श्रे-
ष्ठम् अत्यन्तम् उरः वक्षः उरो वत्सं च वक्षश्चेत्यमरः । प्रति स्फुरणं
नयसे । शोभां प्रापयसीत्यर्थः । अच्च तामरसम् अतामरसं(?)
परमुरःस्फुरणप्रतिरोधपरमुरस्फुरणप्रापणेन च अत्यद्भुतं तवेदं
चरित्रमिति विरोधाभासालङ्कारः । द्रुतविलम्बितं वृत्तम् ॥ २४ ॥

यदि नाम विष्णुवक्षः

—

२४ हे मातः! कमलरूपं स्थानमधिष्ठिता त्वं नम्राणां देवस-
म्पदं ददासि, एवं शुश्रूभूतमुराऽसुरतेजोविघातकस्य भगवतो व-
क्षःस्थलमलं करोषीति विरोधाभासमुखेन वैचित्र्यं दर्शयन्नाह ।

२५ हे पृथ्वीसुते सीतारूपे ! दयामय्यास्तव हर्षहृदये क्षण-
मात्रमप्यसाम्निध्ये साऽपराधानस्मान् कुपितः कालः (यम इव स्थितः

क्षणमत्यक्षः क्षमात्मजे नु त्वम् ।
आगस्विनस्तदा नो
नैवाऽरक्षिष्यदूष्मलः कालः ॥ २५ ॥

यदीति । हे क्षमात्मजे भूकन्ये सीते ! अनेन क्षमावत्त्वं सा-
हजिकं सूचितम् । नाम निश्चयेन त्वं क्षणमपि यदि चेत् वि-
ष्णोर्वक्षः प्रति अत्यक्षः त्यागमकरिष्यः । तदा अयं ऊष्मलः
क्रोधनः कालः कृष्णवर्णो नाथः स तु कालः यम एव निदा-
घश्च आगस्विनोऽपराधिनः आयासिनश्च नोऽस्मान्नैव अर-
क्षिष्यद् रक्षणमकरिष्यत् । क्रियातिपत्तौ लृङ् । उपाश्रि-
तशीत एव ऊष्मलः कालो न बाधते तद्भवत्साहित्येनैवोपा-
सितो हरिः प्रीतये नान्यथेति भावः । गीतिर्वृत्तम् । श्लेषवि-
रोधाभासालङ्कारौ ॥ २५ ॥

हृदये कमलदलाक्षि

त्वत्पदलाक्षीयलक्ष्म भवतीं च ।

हृदये इति । हे कमलदलाक्षि कमलपत्रनेत्रे ! त्वत्पदयोर्ला-
क्षाकृतं लक्ष्म भवतीं रमां च दधत् अहिगिरीशः शेषाद्रिपतिः

— — —

कृष्णो) नैवाऽरक्षिष्यदिति कारुण्याद्वारं वारम्भगवन्तं प्रबोध्य
भयादस्मद्रक्षणार्थेव तत्र ते सार्वदिकी स्थितिरित्याह ।

२६ हे कमलदलनयने ! त्वत्पादलाक्षाचिन्हं भवतीं च बिभ्रत्
वेङ्कटाचलपतिः कृष्णः (वासुदेवः कृष्णवर्णश्च) साऽपराधेष्वस्मासु
कुपितोऽपि पादलाक्षाचिन्हितोऽरुणत्वं समधिकं कारुण्यं च तेष-

दधदूष्मलोपि कृष्णो

ऽप्यधिकारुण्यं वहत्यहिगिरीशः ॥ २६ ॥

इति श्रीमद्वेङ्कटाध्वरिविरचिते श्रीमल्लक्ष्मीसहस्रे वक्षः-

स्थलाऽवस्थानस्तबकस्तृतीयः संपूर्णः ॥ ३ ॥

श्रीहरिः ऊष्मलो ऽप्यधिकारुण्यम् अधिकरक्ततां करुणत्वं च ।
अथ कृष्णो ऽपि अधिकमारुण्यमारक्तत्वं वहतीति चित्रमित्य-
र्थः । गीतिच्छदः । प्रकृतश्लेषतद्गुणालङ्कारौ ॥ २६ ॥

इति श्रीरावजीमाहाराजाऽपरनाम्ना श्रीनिवासपण्डितेन वि-
रचितायां बालबोधिण्याख्यायां श्रीलक्ष्मीसहस्रटी-
कायां वक्षःस्थलावस्थानस्तबक-
स्तृतीयः सम्पूर्णः ॥ ३ ॥

स्नान्निध्याव्रह्मतीति कृष्णवर्णो ऽप्यरुणिमानं वहतीति चित्रमिति वि-
रोधाभासमुखेन त्वद्धारणेनैव सापराधेष्वस्मासु तस्य दयोदय इत्याह ।

इति श्रीमानवल्ल्युपाख्यतैलङ्गरामशास्त्रिविरचितायां लक्ष्मी-
सहस्राऽवतरणानिःश्रेणिकायां वक्षःस्थलावस्थान-
स्तबकः ॥ ३ ॥

अथ कारुण्यस्तवकः ४ ।

विश्वामित्रमखं त्रात्वा मिथिलां प्रस्थितो मुनेः ।

स्त्रियां चकार कारुण्यं स रामः श्रेयसे ऽस्तु नः ॥ ४ ॥

अथाऽस्मिन् चतुर्थे स्तवके लक्ष्म्याः कारुण्यं वर्णयितुं
प्रथमपद्ये दयामिति तल्लिङ्गं निर्दिशन् मङ्गलमाचरति—

भजे भुजङ्गशैलेशभुजान्तरपरिष्क्रियाम् ।

तनयां दुग्धजलधेर्दयामिव कृतोदयाम् ॥ १ ॥

भजे इति । भुजङ्गशैलेशस्य शेषाचलस्वामिनो हरेर्भुजान्तरे
वक्षःस्थले परिष्क्रियेव परिष्क्रिया भूषणभूता तां, परिष्कारो
विभूषणमित्यमरः । कृतः उदयः उद्भवो यया तां दयामिव दु-
ग्धजलधेः तनयां कन्यां लक्ष्मीरूपां भजे । उत्प्रेक्षालङ्कारः । अ-
नुष्टुप् वृत्तम् ॥ १ ॥

जननि जीवयितुं जगदर्दितं

दशमुखप्रमुखैस्त्रिदशारिभिः ।

जनकयज्ञमहीजठरे जनिं

१ अथ कारुण्यस्तवकेन चतुर्थेन जगदम्बां वर्णयितुं का-
मो वेङ्कटपतेर्हृदयालङ्कारभूतां मूर्तिमतीं दयामिवाऽविर्भूतां क्षीरसा-
गरसुतां भगवतीं भजे इत्याह ।

२ इदानीं हे मातः ! सीतारूपा त्वं दशवदनादिखुरारिसमुपद्रुतं

कृतवती भवती कृपया रमे ॥ २ ॥

जननीति । हे जननि भो रमे ! दशमुखो रावणस्तत्प्रमुखैस्त्रिदशानां देवानामरिभिः शत्रुभूतराक्षसैः अर्दितं पीडितं जगद्विश्वं जीवयितुं जनकनाम्नो नृपस्य यज्ञमह्ना मखवसुमत्याः जठरे यज्ञे भूमिशुद्ध्यर्थं हलाकृष्टवसुधामध्ये कृपया दयया कृपा दया ऽनुकम्पा स्यादित्यमरः । जनिमुत्पत्तिं जनिरुत्पत्तिरुद्भव इत्यमरः । कृतवती चकार । द्रुतविलम्बितं वृत्तम् ॥ २ ॥

अकरुणा करुणा ध्रुवमम्ब ते

क्षितितले भवतीमवतार्य या ।

अहह यातुपुरस्थितिवेदना-

ऽऽमयमदाज्जगदार्तिनिवृत्तये ॥ ३ ॥

अकरुणेति । हे अम्ब ! या करुणा क्षितितले भूम्यां भवतीं त्वामवतार्य अवतारं ग्राहयित्वा अहह अत्यन्तखेदे यातुनो रावणस्य राक्षसस्य पुरः पुरस्य(?) स्थितेरासनस्य वेदना दुःखं सैव आमयो रोगस्तमदाददाति स्म । रजकस्य वस्त्रं ददातीति वत्सम्बन्धसामान्ये षष्ठी । स्थिरवेदनामगमयदिति पाठः सुगम एव । सा ते करुणा ध्रुवं निश्चयेनाऽकरुणा करुणाभावः । अत्र करुणायामकरुणत्वरोपेण व्याजस्तुतिः, अकरुणत्वसमर्थनात्काव्यलिङ्गं च । द्रुतविलम्बितं वृत्तम् ॥ ३ ॥

जगज्जीवयितुं दयया जनकयागभूमेराविर्भूतासीति परमदयालुत्वं तवेत्याह ।

३ साम्प्रतं हे अम्ब ! त्वद्वया भूतले त्वामवतार्य जगत्पीडाविनाशाय तेव दशवदनपुरनिवासदुःखप्रदत्वेनाऽकरुणा संपन्नेति निन्दाव्याजेन त्वं कृपया दुर्जनसंहारपूर्वकं सज्जनपरित्राणे गृहीतदीक्षा ऽसीति बोधयन्नाह ।

अविरतविविधाऽपराधकारि-

प्यपि मयि देवि दयां करिष्यसीति ।

जननि मम भयातुरस्य धैर्यं

जनयति वायसदानवाऽपदानम् ॥ ४ ॥

अविरतमिति । हे देवि हे जननि ! अविरतं सततं वि-
विधानपराधान् करोति तादृशे मयि दयां करिष्यसि इति भया-
तुरस्य भयव्याप्तस्य मम वायस ऐन्द्रकाकः स एव निर्दयत्वा-
दानवः तस्याऽपदानं वृत्तं कर्म चरितमिति यावत् । धैर्यं जन-
यति । द्रुतविलम्बितम् ॥ ४ ॥

राघवस्य हृदयं स्थिराऽघव-

द्वायसं प्रति नवाऽऽयसक्रमम् ।

देवि जानकि दयारसात्त्वया

पादयोजनकृता द्रवीकृतम् ॥ ५ ॥

राघवस्येति । हे देवि जानकि ! स्थिरम् अघं त्वत्पीडा-
रूपमस्यास्ति तद्वन्तं वायसमैन्द्रकाकं प्रति नवायसक्रमम् । अयसो
लोहस्याऽयमायसः स चासौ क्रमः परिपाटी, नवः आयस-

४ अधुना हे देवि ! निरन्तराऽपराधकारित्वान्भयातुरस्य मम सा-
पराधे ऽपि जयन्तनाम्नि काके ऽभयदानवृत्तमेव धैर्यमुत्पादयतीति
निजाऽपराधक्षान्तिविश्वासमाह ।

५ हे देवि जानकि ! न केवलं त्वमेवाऽपराधिनामपराधान् क्ष-
मसे ऽपि तु त्वद्वयितस्य हरेरपि कोपस्य प्रादुर्भावे तमपनयसी-
त्यत्र कृतापराधमपि शरणागतं जयन्तवायसं भगवत्पादयोर्निपात्य
सदयया त्वया तद्धृदयं द्रवत्वं प्रापितमिति वृत्तान्त एव प्रमाणमित्याह ।

क्रमो यत्र तद् राघवस्य श्रीरामस्य हृदयं पादयोजनकृतात्का-
कृतपादप्रणामजनितात्(?) दयारसाद् द्रवीकृतं सदयीकृतमि-
त्यर्थः । रथोद्धतावृत्तम् ॥ ५ ॥

अब्धेः कन्ये जननि महतामागसां जन्मगेहे-
ष्वस्मादृक्षेष्वापि च करुणामादधासि ध्रुवं त्वम् ।
साक्षी तस्मिन् युधि दशमुखे सारसाक्षि व्यपेते
यातुस्त्रीणां कबलनविधिं याचमानो हनूमान् ॥ ६ ॥

अब्धेरिति । हे अब्धेः कन्ये जननि! महतां पृथूनामा-
गसामपराधानां जन्मगेहेषूत्पत्तिभूमिषु अस्मादृक्षेष्वापि च ध्रुवं
निश्चयेन करुणाम् आदधासि करोषि, हे सारसे कमले इवा-
ऽक्षिणी नेत्रे यस्यास्तत्सम्बुद्धौ, तस्मिन्दशमुखे रावणे युधि
युद्धे व्यपेते मृते सति यातुस्त्रीणां रक्षोयोषितां कबलनस्य
भक्षणस्य विधिं करणं याचते ऽसौ याचमानः प्रार्थयमानः । याचु
याच्चायां शानच् । हनूमान् साक्षी प्रमाणं, साक्षाद्द्रष्टरीति सा-
धुः । अपराधकारिरक्षःस्त्रीरक्षणमस्मासु धैर्यं जनयतीति भा-
वः । मन्दाक्रान्तावृत्तम् ॥ ६ ॥

रामस्तिष्ठतु नाम, यो न विमृधे जिहेति निर्हेतुकं
सुग्रीवैकविरोधिनं क्षितिसुते संहत्य तं वालिनम् ।

— — —

६ हे सागरसुते मातः! सापराधेष्वप्यस्मासु तावकीना दया
नाऽपयातीत्यत्र दशाननवधोत्तरं राक्षसीनां भक्षणं प्रार्थयमानो
ऽपि दयामय्या त्वया निवारितो हनूमानेव निदर्शनमित्याह ।

७ हे सीते ! भगवतो दयायामपि त्वत्सानिध्यमेव हेतुर्यतस्त्व-
द्विरहसमये निरागसं वालिनं हत्वा ऽपि स न लज्जते स्म, त्वत्सा-

कारुण्याम्बुनिधिस्त्वमेव नियतं क्लृप्तार्द्रपीडं यतो
रक्षःस्त्रीनिकरं ररक्षिथ तमप्यार्द्रागसं वायसम् ॥ ७ ॥

राम इति । हे क्षितिसुते ! यः करुणानिधित्वेन कैश्चिद्व-
र्णितोपि रामास्तिष्ठतु नाम, तत्कारुण्यं नाऽनुभवारूढं भवति ।
कुत ? इति चेत् निर्हेतुकं स्वप्रयोजनशून्यं यथा स्यात्तथा सुग्री-
वैकविरोधिनं सुग्रीवमात्रशत्रुं तं प्रसिद्धं वालिनं विमृष्टे वृक्ष-
खण्डे निलीनत्वादधर्मयुद्धे संहृत्य नाशं नीत्वा हृदये न जि-
ह्वेति लज्जते न, स रामः तिष्ठतु नाम, तेनाऽस्माकं किमपि न प्र-
योजनमस्तीत्यर्थः । त्वं तु क्लृप्ता कृता आर्द्रा सद्यस्तनपीडा
येन तं रक्षःस्त्रीणां निकरं ररक्षिथ रक्षितवती, तथा तमापि आ-
र्द्रमागः अपराधो यस्य तं वायसं काकं ररक्षिथ । ततः कारु-
ण्यस्य कृपायाः अम्बुनिधिः समुद्रभूता नियतं निश्चयेन त्वमेव,
न राम इति भावः । शार्दूलविक्रीडितम् । काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ ७ ॥

गुरुणा प्लवेन करुणात्मना विना
हरिणाङ्गसोदरि गुणाम्बुधे तव ।
जननाऽऽधिरोगमरणादिवेदना-
वरुणालयस्य तरणाय का गतिः ॥ ८ ॥

गुरुणेति । हे हरिणाङ्गस्य चन्द्रस्य सोदरि भगिनि, हे

न्निधे तु प्रत्यग्रापराधा यातुस्त्रियो जयन्तं काकं च नाऽवधीदिति
त्वमेव तद्रक्षणे हेतु, रतो भगवतो पि कदा चिदाविर्भवन्ती दया
त्वन्मूलिकैवेत्याह ।

८ अथ हे चन्द्रभगिनि ! तव करुणापोताश्रयं विना जन्मा-
ऽऽधिव्याधिमरणप्रभृतियातनासमुद्रसन्तरणे नाऽस्त्यस्माकमन्यदा-
लम्बनमित्याह ।

गुणाम्बुधे ! तव करुणात्मना कृपारूपेण गुरुणा महता प्लवेन
नौकया विना उडुपं तु प्लवः कोल इत्यमरः । जननं जन्म,
आधिर्मानसी व्यथा, रोगा आमयाः, मरणं च तदादिर्या वेदना
सैव बहुत्वाद्वरुणालयः समुद्रः तस्य तरणाय का गतिः ? त्व-
त्कृपां विना ऽन्या न कापीति भावः । मञ्जुभाषणीवृत्तम् ॥८॥

त्वय्येवायतते कृपा रघुपतेर्देवस्य सत्यं यतो

वैदेहि त्वदसन्निधौ भगवता वाली निरागा हतः ।

निन्ये कापि वधूर्वधं, तव तु सान्निध्ये त्वदङ्गव्यथां

कुर्वाणोप्यवितः पतन्नशरणः काको विवेकोज्झितः ॥९॥

त्वयीति । हे वैदेहि हे जनककन्ये ! यतस्तवाऽसन्निधौ
सान्निध्याऽभावे भगवता रामेण निर्दयीभूय निरागा निरपराधो
वाली नाम वानरो हतः । तथा कापि वधूस्ताटका वधं नाशं
निन्ये प्रापिता । ततो देवस्य रघुपतेः रामचन्द्रस्य कृपा दया
त्वय्येवायतते त्वदयालुतयैव तदयालुत्वमिति भावः । इदं सत्यं,
तदुपपादयति—तव सीतायाः सान्निध्ये सामीप्ये सति तु चि-
त्रकूटपर्वते विवेकेन विचारेण उज्झितः शून्यः । विवेकः स्या-
ज्जलद्रोण्यां पृथग्भावविचारयोरिति मोदनी । काकः ऐन्द्रः तव
सीतायाः अङ्गस्य स्तनरूपस्य व्यथां क्षतरूपां व्याधिं कुर्वाणो
ऽपि अशरणः रक्षितृशून्यः सन् पतन् स्वाऽपराधक्षमापणाय प्र-

९ हे वैदेहि ! त्वदसान्निध्ये निरागसोस्ताटकावालिर्नोर्व-
धः, त्वत्सान्निध्ये च कृताऽपराधस्यापि शरणागतस्य वायसस्य रक्षण-
मित्यन्यव्यातिरकाङ्क्षां त्वदधीनैव भगवतो दयेत्याह ।

शमन् आवृतः रक्षितः । अव रक्षणइत्यस्मान्निष्ठा । रामेणेति
शेषः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ ९ ॥

द्विपञ्चग्रीवाज्ञाचकितसमुदञ्चन्निशिचर-

प्रपञ्चप्रक्षिप्तः पवनसुतवाले हुतवहः ।

यतो जातः शीत,स्तमिह भवसन्तापविवशे

कृपापूरं स्वैरं किरतु मयि लोकाम्ब भवती ॥ १० ॥

द्विपञ्चेति । हे लोकाम्ब जगन्मातः ! द्विगुणिताः पञ्च
द्विपञ्चाः दशेत्यर्थः । बहुव्रीहौ सङ्ख्येये इति ङच् । ताः ग्रीवाः
यस्य तस्य दशकण्ठस्य आज्ञायाः चकिताः भीता अतः सम्य-
गुदञ्चन्तो न तु स्वत एव ये निशिचरा राक्षसास्तेषां प्रपञ्चेन
समूहेन प्रक्षिप्तः पवनसुतस्य हनूमतः वाले पुच्छे । पुच्छोस्त्री लो-
म लाङ्गूलमित्यमरः । हुतवहो ऽग्निः यतः येन कारणेन शीतो
जातः ततः भवस्य संसारस्य यस्सन्तापस्तस्य विवशः अधीनः
व्याकुल इत्यर्थः । तत्र मयि तं कृपापूरममृतप्रवाहं स्वैरं यथेष्टं
भवती इहाऽस्मिन् लोके किरतु वर्षतु । शिखरिणीवृत्तम् । उ-
दात्तरूपकाऽतिशयोक्त्यलङ्काराः ॥ १० ॥

१० अथ हे जगज्जननि ! दशवदननिदेशेन निशाचरैर्हनूमत्पुच्छे
प्रदीपितो ऽपि बहिर्यद्वशाच्चन्दनशिथिरः संवृत्तस्तं ते कृपापूरं संसा-
राऽनलसन्तापदूने मयि पातयेति प्रार्थयते ।

विष्णावुष्णांशुवंशं गतवति विबुधद्वेषिशोषाय रोषा-
 देष्यत्तद्योषिदागःशतमपि कृपया क्षन्तुकामैव नूनम् ।
 धत्ते कन्या जनन्या गुणमिति' निपुणं किंवदन्तीं वदन्ती
 पूर्वं सर्वसहायामुदयमकुरुथा भोगिशैलेन्द्रकान्ते॥ ११॥

विष्णाविति । हे भोगिशैलेन्द्रकान्ते शेषाद्रिपतिप्रिये! विष्णौ
 नारायणे विबुधद्वेषिणां राक्षसानां शोषाय नाशाय उष्णांशोः
 सूर्यस्य वंशं कुलं गतवति प्राप्तवति सति एष्यत् आगामि य-
 त्तद्योषितां राक्षसस्त्रीणां आगःशतमपराधसहस्रमपि कृपया क्ष-
 न्तुं सोढुं काम इच्छा यस्याः सैव नूनं कन्या पुत्री जनन्या
 मातुः प्रस्वाः गुणं शीलादिकं निपुणं निश्चयेन धत्ते दधाति
 इत्येवं किंवदन्तीमपि लोकवार्तामपि । किंवदन्ती जनश्रुतिरित्य-
 मरः । अपिशब्दात् 'कारणगुणाः कार्ये उपसंक्रामन्ती'ति न्या-
 यमपि वदन्ती ब्रुवन्ती त्वं पुरा पूर्वं सर्वं सहते इति सर्वसहा
 तस्यां भूम्यामुदयं सीतारूपेण प्रादुर्भावम् अकुरुथाः कृतव-
 त्यसि । स्रग्धरावृत्तम् । प्रमाणपरिकराङ्कुरावुत्प्रेक्षा चेति
 त्रयो ऽलङ्काराः ॥ ११ ॥

अवितुमिह दया ते देवि मार्गत्यशक्ता-

११ हे वेङ्कटपतिप्रिये! भगवति रामचन्द्रे निशिचरशोषणाय
 सूर्यवंशे ऽवतीर्णे सति त्वमपि राक्षसीनामपराधान् मर्षयितुं 'मातृगु-
 णानां कन्यासूपसंक्रम' इति न्यायं स्फुटं कथयन्ती सती सर्वसहायाः
 (पृथिव्याः) प्रादुर्भूतेति भगवतः कोपेपि तव नैसर्गिकी दया ऽन-
 पायिनीत्याह ।

१२ शरणागतदुर्बलजनरक्षणबद्धदीक्षा त्वं दुर्बलान् मार्गयसे,
 अहमपि संसारसागरे निमज्जन् बलीयः शरणमन्वेपयामीत्यावयो-

नहमपि शरणार्थी हन्त मज्जन् भवाब्धौ ।

घटनमुचितमासीदावयोर्देवयोगात्

कलशजलधिकन्ये हातुमेनं न युक्तम् ॥ १२ ॥

अवितुमिति । हे देवि ! इहाऽस्मिन् लोके ते दया अशक्तान्
दीनानवितुं रक्षितुं मार्गति अन्वेषयति हन्तेति हर्षे । भवाऽब्धौ
संसारसिन्धौ मज्जन्नहमपि शरणं रक्षितारम् अर्थयते प्रार्थयते
तादृशो ऽस्मि । तत्तस्मात् हे जलधिकन्ये ! आवयोर्देवयोगा-
द्धटनं मेलनम् उचितं योग्यमासीत् । अत एनं कविं अन्वा-
देशत्वादेनादेशः । हातुं त्यक्तुं न युक्तम् इति यत्र विना ऽर्थासिद्धेः
प्रहर्षणमलङ्कारः । मालिनीवृत्तम् ॥ १२ ॥

कार्येषु कारणगुणा नियतं भवन्ती-

त्युक्तिं सतामवितथामवधारयामः ।

चान्द्री कला च भवती च पयोधिमध्या-

जाते यदम्ब सुधया दयया च शीते ॥ १३ ॥

कार्येष्विति । कारणस्य गुणाः कार्येषु नियतं निश्चयेन
भवन्तीति सतां विदुषामुक्तिं वाचम् अवितथां सत्याम् अव-
धारयामः जानीमः । तथा हि—हे अम्ब ! यद्यस्मात्सुधया दयया च

देवात्समुपजातेयं घटना मा कदा चिदपि विघटनामित्यात्मनो ऽप-
रित्यागं प्रार्थयते ।

१३ हे अम्ब ! सुधोदधेरविर्भूते चन्द्रकला त्वं च यथायथं सु-
धाद्याभ्यां शीतले इत्येतद्दर्शनात् 'कारणगुणाः कार्यगुणानारभन्ते'
इति न्यायं समन्वितं मन्महे इत्याह ।

शीते शीतले चन्द्रस्येयं चान्द्री कला भवती चेत्युभे पयोधेम-
ध्याज्जाते उत्पन्ने । वसन्ततिलका वृत्तम् । अर्थान्तरन्यासो
दीपकं च ॥ १३ ॥

आसादितोन्नतपदेषु गिरीशमुख्ये-
ष्वारोहुमब्जनिलये शिथिलाऽभिलाषा ।
नीचे तु मादृशि दयारसनिम्नगा ते
प्राप्तादरा प्रवहतीत्यनुरूपमेतत् ॥ १४ ॥

आसादितेति । हे ऽब्जनिलये रमे ! ते दयास्सरूपा
निम्नगा नदी आसादितं प्राप्तमुन्नतपदम् उच्चस्थानं यैः पक्षे
ईश्वरत्वं गिरीशाः पर्वताः शङ्करश्च तन्मुख्येष्वारोहुं शिथिलः
अभिलाष इच्छा यस्याः सा नीचे मादृशि तु प्राप्तः आदरो
यया सा तादृशी सती प्रवहतीति युक्तम् । निम्नगाया नीच-
प्रवणत्वं युक्तमिति भावः । इत्यत्र समालङ्कारः । स च श्लेषा-
लङ्कारेण सङ्कीर्णः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ १४ ॥

शौरिश्चकास्ति हृदयेषु शरीरभाजां
तस्यापि देवि हृदयं त्वमनुप्रविष्टा ।

-----

१४ उन्नतपदारूढेषु गिरीशादिषु समारोहुं शिथिलादरा ते दया-
रसनिम्नगा मादृशि नीचे प्रसरतीति तस्या निम्नगात्वेनोच्चपर्वताद्यं-
धिरोहणं विहाय नीचप्रवृत्तिरनुरूपैवेति वदन् उच्चपदस्थानां सर्वे एव
सहाया भवन्ति दुर्बलस्य न को ऽपीति स्थितौ सत्यामपि तव दया-
या मादृशदुर्बलरक्षकत्वाहोकोत्तरत्वमित्याह ।

१५ हे लक्ष्मि ! प्राणिनां हृदये आत्मस्वरूपो हरिः, सस्य हृदये त्वं,

पद्मे तवापि हृदये प्रथिता दयेयं

तामेव जाग्रदखिलाऽतिशयां श्रयामः ॥ १५ ॥

शौरिरिति । हे देवि ! शरीरभाजां प्राणिनां हृदयेषु शौरिर्हरिश्चकास्ति प्रकाशते । हे पद्मे ! तस्यापि हृदयं प्रति त्वम् अनुप्रविष्टा ऽसि । तवापि हृदये इयं दया प्रथिता, इति हेतोर्जाग्रज्जागरूको ऽखिलेभ्यः अतिशय आधिक्यं यस्यास्तां दयामेव श्रयामो भजामः इत्युत्तरोत्तरसारवर्णनात् सारालङ्कारः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ १५ ॥

नित्यं विश्वं वशयति हरिर्निग्रहाऽनुग्रहाभ्या-

माद्ये शक्तिं विघटयति ते हन्त कारुण्यपूरः ।

ईषन्न्यूनं तदिह दयितादीशितृत्वं भवत्या-

स्तच्छेषत्वं कथमितरथा देवि तुल्येपि भूमि ॥ १६ ॥

निसमिति । हे देवि ! हरिः निग्रहश्चाऽनुग्रहश्च ताभ्यां दण्डप्रसादाभ्यां नित्यं प्रत्यहं जगद्वशयति स्वाधीनतां नयति । हन्तेति विस्मये । तव कारुण्यस्य पूरः प्रवाहः आद्ये निग्रहविषये शक्तिं विघटयति नाशयति । युक्तमिदमित्याह—तत्तस्मादिहाऽस्मिन् लोके दयिताच्छ्रीकृष्णाऽपेक्षया भवत्यास्तव ईशितृत्वम् ईश्वर-

तव च हृदये दया, चकास्तीति त्वद्वयैव श्रेयसीति तामेवाश्रयामहे इति सारालङ्कारमुखेनाह ।

१६ हे देवि ! भगवतो भवत्याश्च समे ऽपि महिम्नि हरेर्निग्रहाऽनुग्रहाभ्यां जगद्वशीकरणात्, त्वयि च दयापूरेण निग्रहशक्तः प्रतिरोधाद्भवत्यास्तस्मात् किञ्चिन्न्यूनत्वमत एव भवत्यास्तदङ्गत्वं, न खलू भयोः सर्वथा साम्ये तदुपपद्यतइति न्यूनताप्रदर्शनमुखेन कवलदयामयत्वात्तवैव श्रेष्ठत्वमिति स्तौति ।

त्वम ईपव किञ्चित् न्यूनम् । इतरथा निग्रहाऽनुग्रहसमत्वे भूम्नि
महिम्नि तुल्ये सति तव तच्छेषत्वं तदंशभूतत्वं कथं स्यात् ? न
कथमपीति भावः । मन्दाक्रान्तावृत्तम् । अनुमानव्याजस्तुत्य-
लङ्कारौ ॥ १६ ॥

विहितं जहतं विवेकहाना-

दहितं कर्म च नित्यमाचरन्तम् ।

अपयातगुणं हरिप्रिये मां

कृपया केवलयैव पालयेथाः ॥ १७ ॥

विहितमिति । हे हरिप्रिये ! विवेकस्य हानादभावाद्विहितं
वेदोक्तं कर्म जहतं त्यजन्तं तथा अहितं वेदनिषिद्धं नित्यं प्रत्य-
हम् आचिरन्तं कुर्वन्तम् अपयाता गुणा दयादयो यस्मात्तं गुणशू-
न्यमित्यर्थः । एवंभूतं मां केवलया कृपयैव पालयेथाः । कस्यापि
पालनहेतोरभावाद्रक्षस्वेति भावः । औपच्छन्दसिकं वृत्तम् ॥ १७ ॥

क्षणमप्यनवस्थितौ जनाऽऽगः

कमिता न क्षमितेति साऽनुकम्पा ।

अवतारदशासु देवि रूपै-

रनुरूपैरनुगाहसे मुकुन्दम् ॥ १८ ॥

क्षणमिति । हे देवि ! क्षणं क्षणमात्रमपि अनवस्थितौ स्वा-

१७ हे हरिपत्नि ! अविवेकेन विहिताऽकरणनिषिद्धाऽऽचरणाभ्यां
पतितस्य निर्गुणस्य मम त्वत्करुणैव केवलमालम्बनमित्याह ।

१८ हे देवि मम क्षणमप्यसांनिध्ये न लोकाऽपराधः प्रियेण
क्षान्तो भवेदिति विचार्यैव करुणया दण्ड्यपि अवतारेषु त्वं तत्तद्रूपैः
प्रियमनुगतासीत्याह ।

ऽसन्निधौ सत्यां जनानामागो ऽपराधं कमिता श्रीहरिः न स-
मिता न सहिष्यते इति हेतोः साऽनुकम्पा सदया त्वम् अव-
ताराणां मत्स्यादीनां दशास्ववस्थासु अनुरूपैस्तदनुकारिभिरेव
मत्स्यादिरूपैर्मुकुन्दं श्रीकृष्णम् अनुगाहमे ऽनुगच्छसि । तदुक्तं
हरिवंशे—‘देवत्वे देवदेहेयं मनुष्यत्वे च मानुषी । विष्णोर्वीर्या-
ऽनुरूपां वै करोत्येषा ऽऽत्मनस्तनु’मिति । अत्रैव कविरिदं स्व-
यमेवाऽग्रे स्फुटं व्यवस्थापयिष्यति । औपच्छन्दासिकं वृत्तम् ॥१८॥

चलति कलिताऽऽयासे श्वासे कफाऽर्गलिते गले
भ्रमति नयने भ्रान्ते स्वान्ते यियासुषु चाऽसुषु ।
त्वरयति दया जन्तोर्हन्तोत्क्रमे भवतीं रमे
त्वमपि कृपणत्राणे प्राणेश्वरं च पराङ्मुखम् ॥१९॥

चलतीति । कलितः कृतः आयासः श्रमो येन तादृशे श्वासे
चलति सति, गले कफरूपाऽर्गलेन युक्ते सति । अर्गलम् ‘अण्डणा’
इति लोके । तद्विष्कम्भो ऽर्गलं न ना इत्यमरः । अत्र कफैर्विकले
गले इति न्यासो ऽनुप्राससामान्याऽनुकूल इति विभावनीयम् ।
तथा नयने चक्षुषि भ्रमति भ्रमणं प्राप्तवति सति, तथा स्वान्ते
चित्ते भ्रान्ते मूढे सति, तथा असुषु प्राणेषु यियासिषु गन्तु-
मिच्छत्सु सत्सु, दया भवत्कृपा ईदृशस्य विकलस्य जन्तोः उ-
त्क्रमे प्राणोत्क्रमणसमये भवतीं श्रीलक्ष्मीं त्वरयति त्वरायुक्तां

१९. इदानीं जन्तूनां प्राणोत्क्रमणसमये क्लेशप्रदे श्वासे चलति,
कण्ठे च कफकुण्ठते, नेत्रे च घूर्णमाने, प्राणेषु च जिगमिषत्सु त-
त्क्लेशाऽसहा त्वदया भवती, भवती च तदपराधयैः प्रतिकूलं प्रियं,
तेभ्यः सुगतिप्रदानाय त्वरयतीत्याह ।

करोति । हन्त हर्षे । ततस्त्वमपि कृपणत्राणे दीनरक्षणे पराङ्मुखं
परावृत्तं प्राणेश्वरं श्रीहरिं त्वरयसीति मध्यमपुरुषविपरिणामेन
लापनीयम् । भक्तेषु तवाऽतिवात्सल्यमिति भावः । हरिणीवृ-
त्तम् । एकावली अलङ्कारः ॥ १९ ॥

दुःखाक्रान्तं भवजलनिधिं दुस्तरं योगिवर्यैः

पापानां नस्तरितुमधुना का कथा लोकधात्रि ।

एवं यद्यप्युदयति मतिस्तावकीमब्धिकन्ये

धन्ये दृष्ट्वा तदपि करुणां धैर्यमेत्यन्तरात्मा ॥ २० ॥

दुःखाऽऽक्रान्तमिति । हे लोकधात्रि जगन्मातः ? योगिवर्यैर्मु-
निश्रेष्ठैरपि दुःखेन तरितुं शक्यं दुःखैराध्यात्मिकादिभिस्तापैः
आक्रान्तं व्याप्तं भवरूपं जलनिधिं दृष्ट्वा अधुना पापानां नो
ऽस्माकं तरितुं का कथा ? इत्येवं मतिर्यद्यपि उदयति । इधातोः
रूपम् । तथापि हे धन्ये ऽब्धिकन्ये ! तावकीं त्वदीयां करुणां
दृष्ट्वा अन्तरात्मा ऽन्तः करणं धैर्यम् एति । भविष्यत्युद्धार इति
धैर्यं प्राप्नोतीति भावः । मन्दाक्रान्तावृत्तम् । काव्यार्थापत्तिरू-
पकाऽलङ्कारौ ॥ २० ॥

तपोभिरिह योगिनस्तव दयामविन्दन्त या-

मकिञ्चनतया ऽपि ताममृतसोदरि प्राप्नुमः ।

२० अथ योगिवराऽसुकरोलङ्घनं दुःखबहुलं भवाऽब्धिमुत्तरीतुं
पापात्मनामस्माकं का कथे?त्येवं चिन्तयन्तो ऽपि वयं त्वत्करुणां
दृष्ट्वा सधैर्याः स्म इत्याह ।

२१ अनेकजन्मसमाचारैस्तपोभिर्या त्वद्वया योगिवर्यैरासादि
सा ऽकिञ्चित्कराणामस्माकं सुलभेति यदैवतं कृष्णाख्यं योगिनश्चि-

समाधिपटवः श्रमादनुभवन्ति यदैवतं

तदेव यमुनातटीतरुगणः सुखेनाऽन्वभूत ॥ २१ ॥

तपोभिरिति । हे ऽमृतस्य सोदरि भगिनि ! ते तव यां दयां योगः अष्टाङ्गो यमनियमप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्या-
नसमाधिरूपः स विद्यते येषां ते योगिनः तपस्विनः इह लोके
तपोभिस्तपस्याभिः अविन्दन्त प्राप्तवन्तः, तां दयाम् अकिञ्चन-
तया ऽपि निष्किञ्चनत्वेनैव साधनेन वयं प्राप्नुमः । एतदेवाऽर्था-
न्तरन्यासेनाह—यदैवतं श्रीकृष्णारूपं समाधिविधिचतुरा मुनयः
श्रमादायासादनुभवन्ति साक्षात्कुर्वन्ति तदेव दैवतं यमुनातटी
कलिन्दजातीरं तत्सबन्धी तरुगणः वृक्षसमूहः सुखेनाऽनायासेन
अन्वभूदनुभूतवान् । अत्र पद्ये दृष्टान्तप्रदर्पणाऽलङ्कारौ ज्ञेयौ ।
पृथ्वी वृत्तम् ॥ २१ ॥

अपारपरितापकृद्भवतपाऽऽतपाऽन्धा वयं

प्रपामिव सुपावनीं तव कृपामुपासीमहि ।

उदञ्चितधनञ्जयः प्रभुरुदारहेतिर्यया

ययावुदधिकन्यके तपनमध्यगः शीतिताम् ॥ २२ ॥

अपारेति । हे उदधिकन्यके श्रीः ! अपारमनन्तं परितापं
करोति स भव एव तपाऽऽतपः ग्रीष्मोष्मा तेनाऽन्धा वयं प्रपां पा-
नीयशालामिव सुपावनीं तव तां कृपाम् उपासीमहि आश्र-

राय तपोभिः पश्यन्ति तद्यमुनातीरतरवो ऽनायासेनाऽन्वभवन्निति
दृष्टान्तमुखेनाऽह ।

२२ हे सागरसुते ! उदञ्चितधनञ्जयः (वार्द्धिताऽर्जुनो दीपि-
ताऽग्निश्च) उदारहन्तिः (महाऽस्त्रो महाज्वालश्च) सूर्यमण्डलाऽव-
स्थितः प्रभुर्हरिर्यया ते कृपया शैत्यमवाप तां ते कृपामपारसन्तः प्रपद-
संसाररूपग्रीष्मांश्मव्याकुला वयं पानीयशालामिवाऽऽश्रयाम इत्याह ।

यामः । आशंसायां लिङ् । तां कां ? यया तपनवर्ती सूर्यम-
ध्यवर्ती 'य एतस्मिन् मण्डले पुरुषो योयमेव स यो ऽयं हिरण्यः
पुरुष' इति शतपथब्राह्मणे । उदञ्चितधनञ्जयः वर्धिताऽर्जुनः प्र-
ज्वालिताऽग्निश्च । 'आदित्यो वा अस्तं यन्नग्निमनुप्रविशती'ति ब-
ह्वचब्राह्मणे । तत्राप्युदारा महत्यो हेतयः शस्त्राणि ज्वालाश्च
यस्मिन्निति विशेषणत्रयेण सर्वदा तत्र दाहवत्त्वं सूचितम् । ए-
तादृशः प्रभुः नारायणः शीततां शीतलतां ययौ प्राप । पृथ्वी
वृत्तम् । उदात्तं श्लेषः प्रौढोक्तिः अतिशयोक्तिश्चाऽलङ्कारः ॥ २२ ॥

कंसाऽरातिप्रेयसि संसाराऽब्धौ भ्रमन्ननाथोहम् ।

अम्ब तव साध्वकम्पामनुकम्पां नाम नावमवलम्बे ॥ २३ ॥

इति श्रीमद्वेङ्कटाध्वरिविरचिते श्रीमल्लक्ष्मीसहस्रे

कारुण्यस्तवकश्चतुर्थः ॥ ४ ॥

कंसारतीति । हे कंसाऽरातेः श्रीकृष्णस्य प्रेयसि प्रिये ?
संसाराऽब्धौ भ्रमन्ननाथो रक्षणशून्यो ऽहं हे अम्ब ! तवाऽकम्पाम-
चलाम् अनुकम्पां नावं दयारूपां नौकां साधु यथा भवति तथा
ऽवलम्बे आश्रये । त्वदयां विना मे नाऽन्यत्संसारतरणसाधनमिति
भावः । गीतिः । रूपकालङ्कारः ॥ २३ ॥

इति श्रीरावजीमहाराजापरनाम्ना श्रीनिवासपण्डितेन विर-

चितायां बालबोधिण्याख्यायां श्रीलक्ष्मीसहस्र-

टीकायां कारुण्यस्तवकश्चतुर्थः संपूर्णः ॥ ४ ॥

२३ इदानीं भवाऽणवतारणशीलां त्वत्कृपानावमेव संसारसा-
गरे मञ्जुन्नशरणो ऽहमाश्रयामीत्याह ।

इति श्रीमानवल्लभपाख्यतैलङ्गरामशास्त्रिविरचितायां लक्ष्मीसहस्रा-
वतरणतिःश्रेणिकायां कारुण्यस्तवकः ॥ ४ ॥

अथ कटाक्षस्तवकः ५ ।

राजगर्वध्वंसिभर्गधनुर्भङ्गाद्भूव यः ।

मीताकटाक्षविषयः स रामः श्रेयसे ऽस्तु नः ॥ ५ ॥

अथाऽस्मिन् पञ्चमस्तवके लक्ष्म्याः कटाक्षफलं वर्णयितुं प्र-
थमाद्ये कटाक्षात्मेति तल्लिङ्गं निर्दिशन्मङ्गलमाचरति-

लक्ष्मीवदनलावण्यसुधोदधिकृतोदयः ।

कल्पवृक्षः कटाक्षात्मा काङ्क्षितानि करोतु नः ॥ १ ॥

लक्ष्मीरिति । लक्ष्म्याः वदने मुखे यल्लावण्यं सौन्दर्यं त-
देव सुधोदधिरमृतसागरः तस्मात् कृत उदयो येन स कटाक्षरूपः
कल्पवृक्षः सुरद्रुः नो ऽस्माकं काङ्क्षितानि इष्टानि करोतु संपा-
दयतु । अत्र कटाक्षस्य कल्पवृक्षताद्रूप्यवर्णनाद्रूपकाऽलङ्कारः ।
आशीरलङ्कारश्च । अनुष्टुप्वृत्तम् ॥ १ ॥

क्षमाकुमारि क्षणमीक्षणं त्वं

यदृच्छया न्यस्यसि यत्र जन्तौ ।

स ईक्षणानां तयमष्टकं वा

सहस्रकं वा सहसा दधाति ॥ २ ॥

क्षमेति । हे क्षमाकुमारि भूकन्ये ! त्वं क्षणं क्षणमात्रम् ई-

१ अथ कटाक्षस्तवकेन पञ्चमेन भगवतीं स्तोतुकामो लक्ष्मीमुख-
लावण्यरूपसुधासागरममुद्भूतः कटाक्षकल्पवृक्षां ऽस्माकं सकल-
काङ्क्षितप्रदो भवत्विति मङ्गलमाचरति ।

२ हे सीते ! यत्र क्षुद्रेपि जन्तौ त्वं क्षणमवुद्धिपूर्वमपीक्षणं नि-
क्षिपसि सपदि स शिवपदं ब्रह्मपदं देवेन्द्रपदं वा प्राप्नोतीति तव
एकदृष्टिलवपाते भक्तस्त्रिचतुःसहस्राक्षो भवतीति वैचित्र्यमुखेनाह ।

क्षणं कटाक्षं यत्र यस्मिन् जन्तौ यदृच्छया केनापि तज्जाग्योदयेन
न्यस्यसि स्थापयसि स जन्तुः प्राणी ईक्षणानां नेत्राणां त्रयं वा
अष्टकं वा सहस्रकं वा सहसा सद्यो दधाति । शिवो ब्रह्मा वि-
ष्णुर्वा भवतीत्यर्थः । 'सहस्राक्षः सहस्रपा'दिति श्रुतेः । आखण्डलः
सहस्राक्षः इत्यमराच्छक्रो वेति । अत्र शिवादिस्वरूपताया भ-
ङ्गान्तरेण सूचनात्पर्यायोक्तमलङ्कारः । उपेन्द्रवज्रावृत्तम् ॥ २ ॥

अम्ब स्तोकाऽऽलोकसुधाशीकरलेशै-

रङ्गं जन्तोरार्द्रयसे यस्य स एषः ।

हस्तात् स्वीयाद्वारणमस्ताच्च गलद्भि-

र्दानाम्भोभिः पङ्किलगेहाऽङ्गणभूः स्यात् ॥ ३ ॥

अम्बेति । हे अम्ब ! स्तोकाऽऽलोकः ईषदवलोकनं तदेव सु-
धायाः शीकरस्तस्य । शीकरोम्बुकणा इत्यमरः । लेशा बिन्दवः
तैर्यस्य जन्तोरङ्गम् आर्द्रयसे स्निग्धीकरोषि स एष जन्तुः स्वी-
यात् स्वकीयाद्धस्ताद्वारणस्य गजस्य मस्ताच्छिरमश्च गलद्भिः
क्षरद्भिः दानस्य प्रसिद्धस्य मदस्य च । दानं गजमदे दाने इति
विश्वः । अम्भोभिर्दानरूपैरुदकरूपैश्च पङ्कः सञ्जातो ऽस्यां प-
ङ्किला । पिच्छादित्वादिलच् । गेहसम्बन्धिनो ऽङ्गणस्य । अङ्गणं
चत्वरजिरे इत्यमरः । पृषोदरादित्वात्साधुः । भूर्यस्य तादृशः
स्यात् । दानशूरो विभवसंपन्नश्च स्यादिति भावः । मत्तमयूरं
वृत्तम् । उदात्तश्लेषौ ॥ ३ ॥

३ हे मातः ! त्वम् अपाङ्गसुधाशीकरलवैर्यमकिञ्चनमपि स्नपयसि
स वदान्यमान्यो गजघटापरिगताऽङ्गणो भूपतिर्भवतीत्याह ।

त्वद्वीक्षणाऽमृतकणो ऽपि न येषु तेषां
सद्मानि जीर्णशिथिलच्छदिराप्तिरक्तैः ।
अभ्रच्युतैः सलिलविन्दुभिरश्रुमिश्रै-
र्जम्बालितानि जगदम्ब चिरं भवन्ति ॥ ४ ॥

त्वद्वीक्षणेति । हे जगदम्ब ! तव वीक्षणरूपस्याऽमृतस्य कणो
लेशोपि येषु नास्ति तेषां नराणां सद्मानि गृहाणि जीर्णा शि-
थिला या छदिः गृहोपरितनं तृणमयमाच्छादनं, छद अपवारणे
इति चौरादेरर्चिशुचीत्यादिना औणादिक इतिप्रसयः । छदिः
स्त्रियामिति लिङ्गानुशामनसूत्रम् । सान्तोप्ययं, पटलं छदिरि-
त्यमरः । तस्य आप्त्या प्राप्त्या रक्तैरारक्तैः अभ्रान्मेघाच्च्युतैः
अश्रुभिर्वाष्पैर्मिश्रैः सलिलस्य जलस्य विन्दुभिर्विप्रुद्भिः ज-
म्बालः कर्दमः येषु सञ्जातः तानि । तदस्य सञ्जातम् इतीतच् ।
सजम्बाले तु पङ्क्तिः इत्यमरः । चिरं भवन्ति । वसन्ततिलका-
वृत्तम् ॥ ४ ॥

कनकशिबिकाऽऽरूढाः प्रौढाऽऽधिराज्यपदे स्थिताः
कति चिदतुलंमन्या धन्याश्चरन्ति यदिन्दिरे ।
यदपि च वहन्त्येनां दीनाः परे फलमम्ब तद्
द्वयमपि तव स्तोकाऽऽलोकाऽन्वयव्यतिरेकयोः ॥ ५ ॥

कनकेति । हे इन्दिरे अम्ब ! यदपि अतुलंमन्याः कृतार्थ-

४ अथ येषु बुभुगेषु त्वदपाङ्गलेशो न निपतति ते जीर्णच्छदिर-
न्तरालगलितैः रक्तवर्णैर्वर्षापयोभिर्वाध्यमानाश्चिरं गृहविहीना अकि-
ञ्चना रोरुयन्ते इत्याह ।

५ पूर्वश्लोकाभ्यां भगवतीकटाक्षपाताऽपातयोः संपत्तिपञ्जन-
कत्वं प्रदर्श्य साम्प्रतं स्फुटतरं तदन्वयव्यतिरेकफलं शिबिकाऽऽरूढ-
विष्ट्योरवस्थां प्रदर्शयन्नाह ।

मन्याः कति चिद्धन्याः सुकृतिनः कनकमय्यां शिविकायामा-
 रुढाः अधिराजस्य भावः आधिराज्यं सार्वभौमपदं प्रौढं च त-
 दाधिराज्यपदं च तत्र स्थिताः सन्तो भुवि चरन्ति, च परं परे
 दीना दरिद्राः विप्लवा मौल्येन वा तद्वहने नियुक्ता एतान् पूर्वो-
 क्तान् सुकृतिनो वहन्ति, तद्वयमपि तव स्तोकाऽऽलोकस्य ईपत्क-
 टाक्षस्य अन्वयव्यतिरेकयोर्भावाऽभावयोः फलं भवतीति । अयं
 भावः—यत्सत्त्वे यत्सत्त्वमन्वयः, स भवत्किञ्चित्कटाक्षसत्त्वाच्छि-
 विकाऽऽरोहणादिना सूचितः । तथा यदभावे यदभावो व्यतिरेकः,
 स त्वत्प्रसादशून्येषु शिविकावहनादिना स्पष्टीकृतः । तेन च
 हेत्वलङ्कारोपि स्पष्टीकृतः । हरिणीवृत्तम् ॥ ५ ॥

जडं मामप्यार्तं जननि शिशिराऽपाङ्गविसरैः

कृपापूरस्मेरैः क्षणमपि कृतार्थीकुरु मुदा ।

ततः को वा दोषस्तव भवति कंसारिदयिते

मरौ वा मेरौ वा भगवति समं वर्षति घनः ॥ ६ ॥

जडमिति । हे जननि-हे कंसाऽरेर्हरेर्दयिते ! आर्तं पीडितं
 जडं मूढमपि मां कृपापूरेण स्मेरैर्विकसितैः शिशिराऽपाङ्गस्य शी-
 तलकटाक्षस्य विसरैः समूहैः क्षणमपि मुदा कृतार्थं कुरु कृतकृ-
 त्यतां नयस्वोत भावः । यतो हेतोरयं घनो मरौ निर्जलदेशे वा
 मेरौ कनकाऽचले वा समं तुल्यमेव वर्षति । ततस्तादृशकरणेन
 तव को वा दोषो भवति ? यथा घनस्य स्वभावाद्युक्ताऽयुक्त-

६ इदानीं मरुमेरुदेशयोरविशेषेण वृष्टिकारिणो मेघस्य समदृष्टि-
 त्वप्रकाशनपुरःसरं महत्स्विव पामरेऽपि मयि कटाक्षलवनिक्षेपे ना-
 स्ति तव का चिद्धानिर्मम पुनः सर्वथा कृतार्थता स्यादित्याह ।

वर्षणे दोषाऽभावः तथैव तव मत्कृपाकरणे इति भावः । शिख-
रिणीवृत्तम् । दृष्टान्तालङ्कारः ॥ ६ ॥

द्वारि द्वारि दुरीशकिङ्करकृतैरातङ्कदैर्हुङ्कृतै-
रप्युच्चैरतिमात्रवेत्परुषाऽऽघातैरनुच्चाटितः ।
दुर्दारिद्र्यदशापिशाचनिचयो दूरात्समुत्सार्यते
देवि त्वत्करुणाकटाक्षतटिनीस्नानाज्वेनाऽधुना ॥ ७ ॥

द्वारि द्वारीति । हे देवि द्वारि द्वारि विद्यमाना ये दुरीशानां
दुष्टराजानां किङ्कराः सेवकास्तत्कृतैरताङ्कदैर्दुःखदैः उच्चैर्हुङ्कृतैरपि
हुङ्कारमन्त्रैरपीत्यर्थः । तथा ऽतिमात्रम् । अतिबलभृशऽत्यर्थाऽति-
मात्रेत्यमरः । वेत्राणां वेत्तयष्टीनां परुषाऽऽघातैः कठोरप्रहारैर-
प्यनुच्चाटितः अदूरीकृतः दुर्दारिद्र्यरूपाणां पिशाचानां निचयः
समूहः त्वदीयकरुणाकटाक्षरूपतटिन्याः नद्याः स्नानान्मज्जनेन
अधुना इदानीमेव ज्वेन वेगात् दूरं समुत्सार्यते निरस्यते म-
येति शेषः । उदात्तरूपकाऽतिशयोक्तयो ऽलङ्काराः । शार्दूल-
विक्रीडितं वृत्तम् ॥ ७ ॥

शुचौ वंशे जन्म श्रुतिनयमतिर्मातरतुला
विकम्पा संपत्तिर्विशदमविगीता च कविता ।

७ लोके हि पिशाचाऽऽविष्टानां मान्त्रिकहुङ्कारैर्वेत्राऽऽघातैश्चाऽप-
गच्छति पिशाचबाधेति प्रायिकं, क चित्तु बलीयसि पिशाचे पिशाच-
मोचनादितीर्थाऽवगाहनेनाऽपैतीति जनदारिद्र्यमहापिशाचो राजद्वा-
रगतभयङ्करकिङ्करहुङ्कारैः परुषवेत्राऽऽघातैश्चाऽनुच्चाटितोपि त्वत्कृपा-
कटाक्षमहानदीस्नानेनाऽचिरादपयातीति रूपकमुखेन महादुर्भगस्यापि
दुरपनयं दारिद्र्यं त्वत्कटाक्षपातमात्रेण सद्यो ऽपयातीत्याह ।

८ हे मातः ! न केवलं दारिद्र्यविघात एव त्वत्कटाक्षविश्लेष-

प्रसक्तिर्दैत्यारौ हितपरमपत्यं शुभयशो

विवर्त्ताः सप्तमी ध्रुवमसदृशां तावकदृशाम् ॥ ८ ॥

शुचाविति । हे मातः ! शुचौ वंशे शुद्धे कुले जन्म उत्पत्तिः, तथा श्रुतिनययोर्वेदतर्कशास्त्रयोर्मतिर्बुद्धिः, पुनः अतुला निरुपमा विकम्पा शाश्वती च संपत्तिर्लक्ष्मीः, अन्यच्च विशदं दोषरहितं यथा तथा अनिन्दिता कविता कवनशक्तिश्च, एवं दैत्याऽरौ श्रीहरौ प्रसक्तिर्भक्तिः, परं च अपत्यं कन्या वा पुत्रो वा हितपरं स्वाऽनुकूलवर्तनादिना हितकारकं, शुभयशः सत्कीर्तिश्च इत्यमी सप्त असदृशां निरुपमानां तावकदृशां त्वत्कटाक्षाणाम् इति यावत् । विवर्त्ताः साधारणकार्याणि नूनं ध्रुवं निश्चयेनेत्यर्थः । शिखरिणीवृत्तम् । तुल्ययोगितालङ्कारः ॥ ८ ॥

अलमलमनुसृत्य स्वामिनि ज्ञानहीना-

नकलितबुधमानानन्वहं किम्पचानान् ।

शरणमुपगतं मां चारुकारुण्यतुङ्गैः

स्नपय जननि संपन्नृत्तरङ्गैरपाङ्गैः ॥ ९ ॥

अलमिति । हे स्वामिनि ! स्वामिन्नैश्वर्ये इति निपातना-

परिपाको ऽपि तु शुद्धकुलजन्म, वेदमार्गाऽनुसरणबुद्धिर्निश्चला संपत्, अनवद्या कविता, भगवत्परता, हितपरा सन्तातश्चेत्येतानि सप्त निरुपमत्वदपाङ्गपातफलमित्याह ।

९ हे स्वामिनि ! अज्ञान् अकृतबुधसत्कारान् कृपणान् धनिकान् प्रतिदिनमनुसृत्य नास्ति मे प्रयोजनम् । हे जननि ! शरणागतं मां सुन्दरकरुणापरिपूर्णैः सम्पन्नृत्यस्थानभूतैः कटाक्षैः स्नपयेति प्रार्थयते ।

त्साधुः । ज्ञानहीनान् स्वतो ज्ञानशून्यान् तथा अकलितः न
कृतः बुधानां विदुषां बहुमानो यैस्तान् किम्पचानान् कृपणान्
किम्पचानमितम्पचा इत्यमरः । अन्वहं प्रतिदिनम् अनुसृत्य
अलमलं निर्वेदद्योतकम् । अतः हे जननि ! त्वमेव शरणमुप-
गतं रक्षणाऽऽगतं चारुणा शोभनेन कारुण्येन तुङ्गैरुन्नतैः संपदां
तदभिमानिदेवतानां नृत्तस्य नर्तनस्य रङ्गैः सभाभूतैः अपाङ्गैः
रूपयाऽवलोकयेत्यर्थः । मालिनीवृत्तम् । काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥९॥

कृती वसुमतीपतीन् कृतचटुस्तवः सेवतां

दिशः स्फुटमटाव्यतां दिशतु धातुवादे दृशम् ।

जपत्वपि बहून् मनून् जलनिधेः सुते यस्तु ते

दृशामिह दयास्पृशामविषयो दरिद्राति सः ॥ १० ॥

कृतीति । हे जलनिधेः सुते ! कृती स्तुतिकुशलः वसुमती-
पतीन् राज्ञः प्रति कृतः चटुस्तवो मनोरञ्जकमिथ्यास्तवो येन त-
थाभूतः सेवतामाराधयतु, तथा दिशः प्रति स्फुटम् अटाव्यतां
परिभ्रमतु, धातुवादे वैद्यके व्याकरणे हैमवतीविद्यायां, किमया
इति लोके, तेषु दृशं दिशतु ददातु आलोचयत्वित्यर्थः । अपि च
बहून् मनून् स्वर्णाऽऽकर्षकभैरवादिमन्त्रान् जपतु, तथापि इहा-
ऽस्मिन् लोके दयां स्पृशन्ति तासां ते तव दृशां यस्तु अविषयः

१० हे जलधिसुते ! कुशलः पुरुषः कृतमिथ्यास्तवः सन् राज्ञः
सेवतां नाम, दिक्षु वा भ्राम्यतु, कृत्रिमसुवर्णादिनिर्माणविद्यायां
वा दृष्टिं ददातु, बहुलान् मन्त्रान् वा जपतु, परं स यदि दयानिधीनां
त्वद्दृशामगोचरस्तर्ह्यवश्यं दारिद्र्यभाजनमेव भवतीति त्वत्कृपाऽभावे
दारिद्र्यदूरीकरणाय भूयो यतमानोऽपि न तस्मै प्रभवतीति त्व-
त्कृपैव दारिद्र्यनाशनिदानमित्याह ।

अगोचरो भवति स कृती कुशलोपि दरिद्राति दारिद्र्यं प्राप्नोती-
त्यर्थः । दरिद्रा दुर्गतावस्माल् । 'सर्वमपि वाक्यं साऽवधारण'-
मिति न्यायादरिद्रो भवत्येवेति भावः । पृथ्वीवृत्तम् । विशेषो-
क्तिरलङ्कारः ॥ १० ॥

कृपणदशापिशाचगणमोचनवेत्रलता

मधुरिपुभक्तिवल्लिपरिषिक्तसुधाऽम्बुधराः ।

हृदयतमोविमोक्षहिमधामकराः कमले

भगवति नः पुनन्तु भवदीयकटाक्षलवाः ॥ ११ ॥

कृपणेति । हे भगवति षड्गुणैश्वर्यवति, हे कमलवासिनि रमे !
कृपणदशा दीनदशा तल्लक्षणापिशाचानां गणस्य मोचनविषये वे-
त्रलता वेत्रयष्टय एव । वेत्रयष्ट्या पिशाचगणो विभेतीति प्र-
सिद्धं लोके । पुनः मधुरिपोः श्रीवासुदेवस्य भक्तिरेव वांल्लता
तस्याः परिषिक्तौ परिषेचने सुधाऽम्बुधराः अमृतवर्षिभेदा इव ।
तथा हृदयसम्बन्धिनः तमसः अज्ञानरूपाऽन्धकारस्य विमोक्षे
निरसने हिमधाम्नः अमृतांशोः कराः किरणाः । ईर्वाग्भ्याः भ-
वत्या लक्ष्म्या अयं भवदीयः । भवतष्टुक्छसौ इति छस् प्रत्ययः ।
यः कटाक्षः अपाङ्गः तस्य लवा लेशाः । लवलेशकणाणव इत्यमरः
नो ऽस्मान् पुनन्तु पवित्रीकुर्वन्तु । अवितथं नाम वृत्तम् ।
रूपकश्लेषोल्लेखा अलङ्कारा ज्ञेयाः ॥ ११ ॥

११ हे कमले ! हीनाऽवस्थारूपपिशाचौघनिःसारणे वेत्रयष्टि-
रूपाः, भगवद्भक्तिलतासेकविधौ घनाघनस्वरूपाः, धान्तराऽज्ञाना-
ऽन्धकारनिरसने चन्द्रकिरणरूपास्त्वदीयकटाक्षलेशास्तत्तत्फलदा-
नेनाऽस्मान् पवित्रयन्तिर्वाति प्रार्थयते ।

उदीता दुग्धाब्धेः कुवलयपरीतापशमनी
पदे विष्णोर्भान्ती रजनिचरचक्रव्यसनदा ।
भजन्ती सार्वज्ञं भगवति शिरः कापि कमले
शुभाऽऽलोकैः शोकं हरतु शशिलेखेव भवती ॥१२॥

उदीतेति । हे कमले ! दुग्धाब्धेः क्षीरसागरात् उदीता
उत्पन्नेत्युभयत्र समानम् । ई गताविसस्मान्निष्ठा । कुः पृथ्वी
तस्या वलयस्य मण्डलस्य अन्यत्र कुवलयानां चन्द्रवि-
कासिकमलानां परीतापं सन्तापं शमयति सा । यद्यपि सूर्यक-
रविकासिचन्द्रकरविकासिन्योः कमलकैरविण्योः कोशादौ भेदो
नोपलभ्यते तथाऽप्ययं विचारो ऽस्मत्कृतचम्पुभारतटीकायां तृ-
तीयस्तवके द्वाविंशतिश्लोके द्रष्टव्यः । तथा विष्णोः पदे श्रीह-
रिचरणे पक्षे वेवेष्टि तद्विष्णु व्यापकत्वान्नभः तत्सम्बन्धिनि पदे
स्थाने तद्रूपस्थाने वा । राहोः शिर इव निर्देशः । भान्ती प्रका-
शमाना । न च वियद्विष्णुपदमित्यस्य विषय इति वाच्यम् । वि-
ष्णोः पदं क्रमो यत्रेति हेमचन्द्रेण व्याख्यानात् । तथा च प्र-
युज्यते आदिरामायणे 'विष्णोः पदमिवाऽऽकाशं छादितं पाण्डु-
भिर्धनैः' इति । रजनीचराणां राक्षसानां चोराणां च चक्रस्य

१२ हे भगवति कमले ! दुग्धसागरसमुद्भूता, कुवलयस्य (भू-
मण्डलस्य कुमुदस्य च) तापनाशिनी, विष्णोः पदे (पत्युर्भगवतश्चरणे
आकाशे च) शोभमाना, रजनिचरचक्रस्य (राक्षससङ्घस्य, चौरसमू-
हस्य रात्रिचरकोकस्य वा च) दुःखप्रदा, सार्वज्ञं शिरः (उपनिषत्सङ्घं
शिवमौलिं च) भजन्ती अनिर्वचनीयस्वरूपा भवती चन्द्रलेखेव शुभ-
दायिभिरालोकैः (दर्शनैः प्रकाशैश्च) मम दुःखं हरत्विति श्लेषेण भ-
गवत्याश्चन्द्रलेखासाम्यं वर्णयन् तमोरूपनिजदुःखविघातं प्रार्थयते ।

मण्डलस्य व्यसनदा दुःखदायिनी । 'चोराणां चन्द्रमा रिपु'रित्युक्तेः । प्रसिद्धं च लोके । यद्वा रजन्यां चरति सञ्चरति सः चक्रः चक्रवाकः तस्य व्यसनदा इति चन्द्रलेखापक्षे कोकश्चक्रश्चक्रवाक इत्यमरः । अन्यच्च सार्वज्ञं सर्वज्ञस्य वेदस्येदं सार्वज्ञं शिरः उपनिषदं भजन्ती सा, अन्यत्र सर्वज्ञस्य शिवस्येदं शिरो मूर्धानं भजन्ती भवती लक्ष्मीः हे भगवति ! शशिलेखा चन्द्रकलेव शुभाऽऽलोकैः अवलोकनैः शोभनप्रकाशैश्च शोकं तापं हस्तु निवारयतु इत्यर्थः । अत्र शशिलेखोपमावाचकसाधारणधर्माणां चतुर्णामुपादानात् पूर्णोपमालङ्कारः । स च प्रकृताऽप्रकृतश्लेषेण सङ्कीर्णः । शिखरिणीवृत्तम् ॥ १२ ॥

दूराजाऽऽवसथाऽभिधाननिरयद्वाराग्रजाग्रन्नर-
क्रूराऽऽलापशराऽऽहतिव्यतिकरं दूरान्निराकुर्वतीः ।

पारावारसुते तरङ्गय मयि स्मेराऽम्बुजस्पर्धिनी-

घोरोऽपारसमस्तदुष्कृतपरीहाराय धीरा दृशः ॥ १३ ॥

दूराऽजेति । हे पारावारस्य सुते ! दुष्टानां राज्ञाम् आवसथो गृहं यद्वा दूरः विप्रकृष्टः यः अजावसथो ब्रह्मलोकः 'ब्रह्मलोकतृणीकारो वैराग्यस्याऽवधिर्मत' इत्युक्तेः । तदभिधानो यो निरयः क्रममुत्त्यपेक्षत्वात् तस्य द्वाराऽग्रे जाग्रतां जागरूकाणां नराणां द्वारपालानामित्यर्थः । ये क्रूराऽऽलापाः कठोरभाषणानि ।

१३ हे समुद्रपुत्रि ! कुनृपतिमन्दिराख्यनरकद्वारस्थितरक्षिपुरुषपरुषभाषणवाणाऽऽघातसम्बन्धाऽत्यन्तविनाशिनीः, विकसत्कमलतुल्या धीरा दृष्टीर्मयि भीषणनिःसीमनिखिलपापदूरीकरणाय किञ्चित् पातयेति याचते ।

स्यादाभाषणमालाप इत्यमरः । तएव शराः तेषामाहतेः प्रहा-
रस्य व्यतिकरं संपर्कं दूगन्निराकुर्वतीर्दूरं निरस्यन्तीः । तथा
स्मेराऽम्बुजानि विकसितकमलानि स्पर्धयन्ति(?) ताः तत्समा इत्य-
र्थः । धीरा दृशः कटाक्षान् घोराणामपाराणां तरितुमशक्यानां
समस्तानां दुष्कृतानां पातकानां परीहाराय नाशाय मयि वे-
ङ्कटकवौ तरङ्ग्य व्यापारय । न हि तव दृष्टिविषयः पुमान् रा-
जद्वारे याताऽऽयातेनाऽऽत्मानं खेदयतीति भावः । शार्दूलविक्री-
डितं वृत्तम् । उपमालङ्कारः ॥ १३ ॥

अघटितघटनापटीयसी ते

हरिगृहिणि प्रकटा कटाक्षरेखा ।

स्थिरवसुमवनीपकं विधत्ते

जननि वनीपकमेव हन्त जन्तुम् ॥ १४ ॥

अघटितेति । हे हरेगृहिणि पत्नि ! हन्तेति विस्मये । ते क-
टाक्षरेखा अपाङ्गलेशः वनीपकमेव जन्तुम् अवनीपकं विधत्ते
इत्यघटितघटनायां, परिहारस्तु वनीपकं दरिद्रमेव सन्तं वनी-
पको याचनक इत्यमरः । अवनीं पाति सः अवनीपः स ए-
वाऽवनीपकस्तं भूपतिं सन्तं स्थिरं चिरकालस्थायि वसु द्रव्यं
यस्य तं करोति । अतः हे जननि मातः ! सा अघटितघटनायाम्
अनिर्वाच्यकरणे इत्यर्थः । पटीयसी अतिशयेन पटुः कुशला

१४ हे विष्णुपत्नि ! तवाऽपाङ्गरेखा ऽघटितस्य घटनायामतिशये-
न पटु, र्यतो हि सा याचकं जनमचलसमृद्धिं राजानं करोतीति
वनीपकमवनीपकं विधत्ते इत्यनेनाऽघटनघटनापटुत्वं प्रकटयन्नाह ।

अजादी गुणवचनादितीयमुन् । प्रकटा प्रसिद्धा । औपच्छन्द-
मिकं वृत्तम् । अत्र वनीपकाऽवनीपकत्वविधानाद्विरोधाभासः,
काव्यलिङ्गं च ॥ १४ ॥

नयने फणीन्द्रशयनेष्टनायके
यदि नाऽऽदधासि सुदिनाऽब्जशोभने ।
बलभेदनो ऽपि न लभेत संपदं
मरुतामयेत मरुतामपि स्थली ॥ १५ ॥

नयने इति । फणीन्द्रशयनस्य शेषशायिनो हरेरिष्टनायिके
अभीष्टप्रिये ! यदि त्वं रमा मेघच्छन्ने ऽह्नि दुर्दिनं तद्विपरीतं सु-
दिनं तत्र विकासिताऽब्जे इव शोभने रमणीये नयने नेत्रे ना-
ऽऽदधासि न स्थापयसि तदा बलनामाऽसुरं भिनत्ति स इन्द्रोपि
सम्पदं न लभेत न प्राप्नुयात् । तथा मरुतां देवानां स्थली अ-
मरावत्यपि मरोर्भावो मरुता तां निर्जलदेशताम् अयेत प्राप्नु-
यात् । मञ्जुभाषिणी वृत्तम् ॥ १५ ॥

करुणारसेन वरुणालयाऽऽत्मजे
म्रदिमानमेत्य यदि मामवेक्षसे ।

—

१५ हे शेषशायिप्रेयसि ! त्वं निरभ्रदिनसुभगकमलसुन्दरे
स्वनयने यदि न पातयसि तर्हि देवेन्द्रो ऽपि न सम्पदमासादयेत्,
स्वर्गलोकोपि धन्वतां प्राप्नुयादिति त्वत्कटाक्षपात एव सम्पत्सुख-
निदानमित्याह ।

१६ हे समुद्रसुते ! त्वं दयारसेन मार्दवमुपगम्य यदि मां प-
श्यसि तर्हि कलुषाऽन्तरङ्गेण कालिना किं क्रियेत, कृतान्तदूतो वा

मलिनात्मना ऽपि कलिना क्रियेत किं

मम किं करोतु यमकिङ्करोपि वा ॥ १६ ॥

करुणेति । हे वरुणालयस्य वरुणनिवासस्थानस्य समुद्र-
स्याऽऽत्मजे कन्ये ! करुणारूपेण रसेन अदिमानं मृदुत्वम् एतय
प्राप्य मामवेक्षसे निरीक्षसे, तदा मलिनात्मना पापबुद्धिनापि
कलिना किं क्रियेत, न किं चिदित्यर्थः । अथ वा मम यमस्य
किङ्करो दूतोपि किं कुर्यात् । अपि तु न किमपि । यदि त्वत्क-
रुणावीक्षणं भवेत्तदा ऽन्यः कोपि मम लोमापि वक्रं न कुर्यादिति
भावः । मञ्जुभाषिणी वृत्तम् ॥ १६ ॥

मामपाङ्गलहरी गरीयसी

तावकी स्पृशतु देवकीस्तनुषे ।

अन्तकस्य तु रुषा कषायिता

मा पतन्तु मयि दुष्टदृष्टयः ॥ १७ ॥

मामिति । हे देवक्याः स्तुषे ! गरीयसी महती ताम्बकी
त्वदीया अपाङ्गलहरी मां स्पृशतु, इति प्रार्थनायां लोढ । तु
पुनः रोषेण कषायिताः कथितास्तप्ता इति यावत् । अन्तकस्य
यमस्य दुष्टाश्च ता दृष्टयश्च मयि मा पतन्तु । अत यद्यपि माङ्-
योगे सर्वलकाराऽपवादलुङ्प्राप्तिस्तथाप्ययं न माङ् निपातः
किं तु माशब्दो बोध्यः । रथोद्धता ॥ १७ ॥

मम किं क्रियादिति त्वदपाङ्गलोचरस्य मे न कलेर्यमकिङ्करोऽपि वा का
चिद्भूतिरतस्त्वया कृपया मयि निपातनीयाः करुणाकटाक्षा इत्याह ।

१७ हे देवकीस्तुषे ! उदारा तवाऽपाङ्गतस्पर्शपरम्परा मां स्पृ-
शतु, येन यमस्य कोपकलुषा दुष्टा दृष्टयो मयि न पतेयुरित्याह ।

बन्धुरगुणे कृपणबन्धुमनपायं

सिन्धुतनये तत्र कटाक्षमकरन्दम् ।

इन्दुकरवृन्दजडचन्दनमहीभृ-

त्कन्दरमरुच्छिशिरसुन्दरमुपासे ॥ १८ ॥

बन्धुरगुणे इति । हे भक्तेषु बन्धुराः सुन्दरा गुणा औ-
दार्यादयो यस्यास्तत्सम्बुद्धौ । बन्धुरं तु त्रिषु स्याद्रम्यनम्रयो-
रिति मेदिनी । हे सिन्धुतनये दुग्धोदन्वत्पुत्रि ! कृपणानां
दीनानां च बन्धुं हितकारिणम् अनपायं नाशरहितं पुनरिन्दो-
श्चन्द्रस्य करवृन्दैः किरणसमूहैः जडस्य शीतलस्य चन्दनमही-
भृतो मलयाऽचलस्य कन्दरेभ्यो गुहाभ्यः दरी तु कन्दरो वा
स्त्री इत्यमरः । निर्गच्छन् यो मरुद्वायुस्तद्वत् शिशिरं शीतलम्
अत एव सुन्दरं रमणीयं तत्र कटाक्षरूपं मकरन्दं रसम् अहम्
उपासे आश्रये । इन्दुवदनावृत्तम् । काव्यलिङ्गप्रौढोक्ती अल-
ङ्कारौ ॥ १८ ॥

आर्तिं लुम्पत्वम्ब तत्राऽपाङ्गसुधाऽऽत्मा

गङ्गा सैषा चित्रगतिर्वर्जितभङ्गा ।

१८ हे उन्नतगुणे सागरसुते ! दीनजनबन्धुरूपम् अविनश्वरं च-
न्द्रकिरणशीतलितमलयाऽचलगुहागन्धवहशिशिरं रम्यं त्वत्कटा-
क्षरूपं पुष्परसं समाश्रयामीत्याह ।

१९ हे मातः ! एषा त्वदपाङ्गसुधारूपिणी विचित्रगतिः सुर-
नदी मम दुःखं विनाशयतु, या वर्जितभङ्गा (पराभवशून्या, निस्त-
रङ्गा च) भवं (संसारं, शिवश्च) शोषयन्ती प्राज्ञानां (पण्डितानां,
प्रकृष्टाऽज्ञानानां च) भासितरूपं (भया कृष्णवर्णविष्णुरूपतां, कान्त्या

नेत्री शोषं प्रत्युत भवमेवमजस्रं

प्राज्ञानां या भासितरूपं च विधत्ते ॥ १९ ॥

आर्तिमिति । हे अम्ब हे मातः ! तव अपाङ्गसुधालक्षणः
आत्मा मूर्तिर्यस्याः सा गङ्गा भागीरथी आर्तिं पीडां लुम्पतु
नाशयतु ! इयं गङ्गा सत्यपि विचित्रा विलक्षणा गतिर्वर्तनं यस्याः
सा वर्तते । एका वर्जितभङ्गा परा भङ्गसहिता । अत्र भङ्गो नाश-
स्तरङ्गश्च । उत किम्(?) एका भवं प्रति शोषं नेत्री अपरा आ-
र्द्रतां नेत्री । अत्र भवः संसारः शिवश्च । किं च एका प्राज्ञानां
अज्ञानां भया कान्त्या असितं कृष्णं रूपं विधत्ते विष्णुं क-
रोतीत्यर्थः । परा द्वितीया तु सितं शुक्लं शिवं करोतीत्यर्थः ।
मत्तमयूरं वृत्तम् । काव्यलिङ्गश्लेषावलङ्कारौ ज्ञेयौ ॥ १९ ॥

उच्चकोरकनवाऽभ्युदयं ते वीक्षितं मनुमहे मकरन्दम् ।

यत्र तल्लगति षट्पदमन्त्रस्तत्र भाति शतपत्रगृहे यत् ॥ २० ॥

उच्चेति । हे शतपत्रगृहे ! ते वीक्षितम् अवलोकनं मक-

शुक्लरूपतां, प्रकाशमानरूपतां च) विधत्ते इति प्रसिद्धगङ्गायाः स-
भङ्गतया भवार्द्राकारेण प्राज्ञजनसितरूपाऽऽपादनेना, ऽस्याः कटाक्ष-
गङ्गाया अभङ्गतया भवशोषकतया अज्ञजनविष्णुरूपताऽऽपादनेन
च श्लेषेण वैचित्र्यं प्रदर्शयन् त्वत्कटाक्षपातेन पराभवाऽभावः संसा-
रनाशो विष्णुत्वप्राप्तिश्च भवतीत्याह ।

२० हे कमलगृहे ! उच्चकोरकनवाऽभ्युदयं (उत्कृष्टचकोरस-
माननवोदयम्, उन्नतकलिकानवोदयं च) ते ऽवलोकनं मकरन्दं
मन्यामहे, यतस्तद् यत्र सम्बन्धमाप्नोति तत्र षट्पदमन्त्रः (पाङ्गु-
ण्यविचारः, मधुकरझङ्कारश्च) भातीति वीक्षितस्य मकरन्दसाम्यं
श्लेषेण वर्णयन् त्वहमगोचरः सन्ध्यादिपाङ्गुण्यविचारशाली भूप-
तिर्भवतीत्याह ।

रन्दं मनुमहे मन्यामहे । तत्र हेतुः—उत् उत्कृष्टः चकोरवन्नवो
 ऽभ्युदयो यस्य, अन्यत्र उच्चे कोरके, कलिका कोरकः पुमानि-
 त्यमरः । नवः अभ्युदय उत्पत्तिर्यस्य तद्दीक्षितं मकरन्दश्च त-
 द्यत्र लगति तत्र षट्पदमन्त्रः भ्रमरज्ञङ्कारः षाड्गुण्यमन्त्रश्च भाति,
 राजा भवतीति यावत् । षाड्गुण्यममरे—सन्धिर्ना विग्रहो यानमा-
 सनं द्वैधमाश्रयः षड् गुणा इति । स्वागतावृत्तम् । काव्यलिङ्गं
 श्लेषश्चालङ्कारः ॥ २० ॥

यक्षश्रीजननचणैस्तवाऽवलोकै-

लक्ष्मि श्रीक्षयपिशुना निरस्यमाना ।

नालीकाऽऽसनलिपिरप्यलीकलम्ना

नाऽलीका भवति नृणां प्रतीपगत्या ॥ २१ ॥

यक्षेति । हे लक्ष्मि ! श्रीक्षयस्य पिशुना ऽपि । पिशुनौ ख-
 लसूचकौ इत्यमरः । नृणां पुंसाम् अलीकैः । ललाटमालकमित्य-
 मरः । लग्ना नालीकाऽऽसनस्य ब्रह्मणः लिपिः यक्षश्रियः कुबेर-
 सम्पदः जननेनोत्पादनेन वित्तैः । तेन वित्त इति चणप्प्रत्ययः ।
 तवाऽवलोकैरनिरस्यमाना अनिष्कास्यमाना(?) अलीका मिथ्या
 न भवति किं तर्हि यक्षश्रीजनिकैव भवति । कुत इति चेत्, प्रती-
 पगत्या, श्रीदेव्याः कटाक्षस्य प्रतीपगतित्वात् । प्रतीपदर्शिनी वा-

२१ हे लक्ष्मि ! श्रीक्षयसूचिका ऽपि भाललिखिता वैधसी लिं-
 पिर्यश्चलक्ष्मीसमुत्पादनेन प्रसिद्धैस्त्वदीयाऽपाङ्गदर्शनैः क्षिप्यमाणा ऽपि
 विपरीतगत्या ऽनृता न भवतीति दुर्भगस्य ललाटलिखितायाः श्रीक्षय-
 सूचिकाया ब्रह्मलिपेस्त्वत्कटाक्षपाते संप्रप्राप्त्या ऽलीकत्वप्राप्तिप्र-
 सङ्गे ऽपि श्रीक्षयपदस्य प्रातिलोभ्येनोच्चारणे यक्षश्रीति सिद्धेः सा
 ऽसत्या न भवतीति वैचित्र्येण वदन् दुर्भगोपि त्वत्कटाक्षविषयो
 भवन् कैवरीं संपदमासादयतात्याह ।

विज्ञप्तिः ।

- १ अस्यां चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमालायां प्रतिमासं पृष्ठशतके सुन्दरैः
सीसकाक्षरैरुत्तमेषु पत्रेषु एकः स्तवको मुद्रयित्वा प्रकाश्यते ।
- २ एकस्मिन् स्तवके एक एव ग्रन्थो मुद्र्यते ।
- ३ प्राचीना दुर्लभाश्चाऽमुद्रिता मीमांसावेदान्तादिदर्शन, व्याकरण,
धर्मशास्त्र, साहित्य, पुराणादिग्रन्था एवात्र सुपरिष्कृत्य मुद्र्यन्ते ।
- ४ काशिकराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठालयाऽध्यापकाः पण्डिता
अन्येच शास्त्रदृष्टयो विद्वांसः एतत्परिशोधनादिकार्यकारिणो
भवन्ति ।
- ५ भारतवर्षीयै, ब्रह्मदेशीयैः, सिंहलद्वीपवासिभिश्च एतद्ग्राहकै-
र्देयं वार्षिकमग्रिमं मूल्यम् मुद्राः ७ आणकाः ८
- ६ कालान्तरे प्रतिस्तवकं " " १ " ०
- ७ प्रापणव्ययः पृथग् नास्ति ।
- ८ साम्प्रतं मुद्र्यमाणा ग्रन्थाः- मुद्रिताः स्तवकाः
- (१) संस्काररत्नमाला । गोपीनाथभट्टकृता (संस्कारः) २
- (२) शब्दकौस्तुभः । भट्टोजिदीक्षितकृतः (व्याकरणम्) १०
- (३) श्लोकवार्तिकम् । भट्टकुमारिलविरचितम्
पार्थसारथिमिश्रकृत-न्यायरत्नाकराख्यया
व्याख्यया सहितम् सम्पूर्णम् । (मीमांसा) १०
- (४) भाष्योपबृंहितं तत्त्वत्रयम् विशिष्टाद्वैतदर्शन प्र-
करणम् श्रीमल्लोकाचार्यप्रणीतम् । श्रीनाराय-
णतीर्थ विरचित भाट्टभाषा प्रकाश सहि-
तम् । सम्पूर्णः । (वेदान्तः) २
- (५) करणप्रकाशः । श्रीब्रह्मदेवविरचितः सम्पूर्णः (ज्योतिषः) १
- (६) भाट्टचिन्तामणिः महामहोपाध्याय-
श्रीगागाभट्ट विरचितः । तर्कपादः } (मीमांसा) २
- (७) न्यायरत्नमाला-श्रीपार्थसारथिमिश्र
विरचिता सम्पूर्णः । } (मीमांसा) २
- (८) ब्रह्मसूत्र भाष्यम्-वादरायण प्रणीत
वेदान्त सूत्रस्य यतीन्द्र श्रीमद्विज्ञा-
नमिश्रकृत व्याख्यानम् । सम्पूर्णः । } (वेदान्तः) ६

- (९) स्याद्वादमञ्जरी-मल्लिषेणनिर्मिता सम्पूर्णा । (जैनदर्शनम्) २
- (१०) सिद्धित्रयम्-विशिष्टाद्वैत-ब्रह्मनिरूपण-
परम्-श्रीभाष्यकृतां परमगुरुभिः श्री ६
यामुनमुनिभिर्विरचितम् । सम्पूर्णम् } (वेदान्तः) १
- (११) न्यायमकरन्दः । श्रीमदानन्दबोधभट्टा-
रकाचार्यसंगृहीतः आचार्यचित्सुखमु-
निविरचितव्याख्योपेतः } (वेदान्तः) २
- (१२) विभक्त्यर्थनिर्णयः न्यायानुसारिप्रथमादि-
सप्तविभक्तिविस्तृतविचाररूपः म० म०
श्रीगिरिधरोपाध्यायविरचितः । सम्पूर्णः } (न्यायः) ५
- (१३) विधिरसायनम् श्रीअप्पयदीक्षितकृतम् स० (मीमांसा) २
- (१४) न्यायसुधा (तन्त्रवार्तिकटीका) भट्टसो-
मेश्वरविरचिता । } (मीमांसा) १३
- (१५) शिवस्तोत्रावली । उत्पलदेवविरचिता ।
श्रीश्वेमराजविरचितवृत्तिसमेता । } (वेदान्तः) २
- (१६) मीमांसाबालप्रकाशः (जैमिनीयद्वादशा
ध्यायार्थसंग्रहः) श्रीमदूपदवाक्यप्रमा-
णपारावारीणधुरीणमीमांसाद्वैतसाम्रा-
ज्यधुरन्धरश्रीभट्टनाराणात्मजभट्टशङ्कर-
विरचितः । } (मीमांसा) २
- (१७) प्रकरणपञ्चिका (प्रभाकरमतानुसारि मीमांसादर्शनम्) महा-
महोपाध्यायश्रीशालिकनाथमिश्रविरचितम् । श्रीशङ्करभट्ट-
कृता मीमांसासारसंग्रहश्च । सम्पूर्णः (मीमांसा) ३
- (१८) अद्वैतसिद्धिसिद्धान्तसारः । पण्डितप्रवरश्रीसदानन्दव्यास-
प्रणीतस्तत्कृतव्याख्यासमलङ्कृतश्च । (वेदान्त) ३
- (१९) कात्यायनश्रौतसूत्रम् महामहोपाध्यायश्रीकर्का-
चार्यविरचितभाष्यसहितम् । १०
- (२०) ब्रह्मसूत्रभाष्यम् श्रीभास्कराचार्यविरचितम् (वेदान्तः) १
- (२१) श्रीहर्षप्रणीतम् खण्डनखण्डखाद्यम् आनन्द पूर्ण-
विरचितया खण्डनफक्किाविभजनाख्यया व्या-
ख्यया (विद्यासागरी) ति प्रसिद्धया समेतम् । } (वेदान्तः) १
- (२२) आख्यातचन्द्रिका श्रीभट्टमल्लविरचिता । १
- श्रीलक्ष्मिसहस्रम्-बालबोधिनीव्याख्यया स्वतरणिकया च स० । १

पञ्चादिप्रेषणस्थानम् }

हरिदासगुप्तः,

चीखम्बा-संस्कृतपुस्तकालय

बनारस सिटी ।

॥ विज्ञप्तिः ॥

—:0:—

निम्नलिखितानि पुस्तकानि साधु संशो-
ध्य सीसकाक्षरैः पुनरस्मात्पुनर्मुद्रितानि त्रैयां
जिघृक्षा स्यात्तैरस्माकं सविधेः पार्थनीयानि ॥

संख्या	पुस्तकानि	श्री	आ०	पा०
१	भैरवी [कारकान्ता] शब्दरत्नव्याख्या	१	०	— ०
२	प्रश्नवैष्णवः	०	—	—
३	परिभाषेन्दुशेखरः भैरवीसहितः	१	—	४
४	अर्थसंग्रहः कौमुदीव्याख्यायुतः	१	—	८ —
५	वृद्धिदीपिका (धर्मशास्त्रे आशौचकाण्डम्)	०	—	३ — ०
६	तत्त्वबोधिनी	४	—	० — ०
७	काशिकावृत्तिः (cancelled)			
८	.....	०	—	८

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY

(KHAMBA SANSKRIT SERIES.

एरबमाला (गोपीनाथभट्टी) F.A.C. I Rs 1-0-0

TO BE HAD FROM:—

THE SECRETARY

CHOWKHAMBA, SANSKRIT BOOK DEPOT

BENARÉS (सिरी: । पण्डितः ।

प्रणातस्तकृतव्याख्यासमलङ्कृतश्च ।

(१६) कात्यायनश्रौतसूत्रम् महामहोपाध्यायश्रीकर्क-
चार्यविरचितभाष्यसहितम् ।

(२०) ब्रह्मसूत्रभाष्यम् श्रीभास्कराचार्यविरचितम् (वेदान्तः)

(२१) श्रीहर्षप्रणीतम् खण्डनखण्डखाद्यम् आनन्दपूर्ण-
विरचितया खण्डनफकिाविभजनाख्याया व्या-
ख्या (विद्यासागरी) ति प्रसिद्धया समेतम् । } (वेदान्तः

(२२) आख्यातचन्द्रिका श्रीभट्टमल्लविरचिता ।

श्रीलक्ष्मीसहस्रम्-वालवोधिनीव्याख्याः ५५तरणिकया च स

पञ्चादिप्रेषणस्थानम् }

हरिदासगुप्तः,

श्रीखन्वा-संस्कृतपुस्तकालयः

बनारसः सिरी: ।

BL Venkatadhvarin
1225 Shrīlakshmiśaḥsram
L3V4
1904
v.1

~~XXXXXXXXXX~~

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY
